

Szombat
1994 április

A Magyar Zsidó
Kulturális Egyesület folyóirata.
Megjelenik évente tízszer.

Szerkesztőbizottság:
KARDOS G. GYÖRGY
KÁDÁR IVÁN
ITAMÁR JÁOZ-KESZT
KOMORÓCZY GÉZA
SCHWEITZER JÓZSEF
SZABOLCSI MIKLÓS
TURÁN TAMÁS

Főszerkesztő:
SZÁNTÓ T. GÁBOR

A megjelenést támogatják:
SOROS ALAPÍTVÁNY
AMERICAN JOINT
DISTRIBUTION COMMITTEE
FOUNDATION RICH
„A MAGYARORSZÁGI NEMZETI
ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEKÉRT”
ALAPÍTVÁNY
JÓZSEF ÁRTILA ALAPÍTVÁNY
TAN-TÚRA UTAZÁSI IRODA

A címlapon Bauer Sándor felvétele a
Jad Vasemben 1993-ban megnyílt, az
elpusztított európai zsinagógák és
közösségeik emlékére létesített emlék-
tábla park egy részletéről.

A Szombat e havi számát Christian
Boltanski installációi illusztrálják, me-
lyekről Lányi Péter, a jeruzsálemi
Izrael Múzeum fotósa készített
felvételeket.

A héber szavak átírása a szerzők
felfogását tükrözi.

A kéziratok szerkesztése lezárult:
1994. március 18-án. Szerkesztőség
és kiadóhivatal: Budapest VII., Garay u. 48.
Levél cím: 1440 Bp. 70. Pf. 216.
Telefon: (36-1) 267-0840
Telefon/Fax: (36-1) 142-6924
Szerkesztőségi órák és hirdetésfelvétel:
csütörtökönként 16 és 17 óra között.
Előfizethető a kiadóhivatalban, illetve
postautalványon
az OTP 218-98093/521-006670-7
„Szombat” számú alszámlán. Lapengedély
száma:
III/Kul/174/1989. HU ISSN 0865-3844
Készült a La Chance nyomdaüzemében.
Felelős vezető: Hajas Attila.

Tartalom

Ötven éve – Holocaust emlékszáma

2	Olvasóink írják	15	„Eichmann Jeruzsálemben” – Gershom Scholem és Hanna Arendt levélváltása
3	Szécsi Éva:
Kezünkbe vesszük az emlékezést	20	Braun Róbert: Egy barátság vége –
Az Arendt–Scholem levélváltás
5	Számok a pusztulásról	25	Rabbi Ephraim Oshry:
Holocaust-responzumok
5	Áprilisi évfordulók	27	Tony Bayfield: Korlátozott Isten
6	Gáspár Ferenc: A költés	30	Howard Cooper: Egy terapeuta válasza a
„Korlátozott Isten”-re
7	„Megőrzésre átvéve”	32	Luah
8	Az utolsó rablás
Röhrig Géza: Merőleges magány c.
verskötetének részletei a 8., 16., 21., 22.,
23., 28., 31., 34., 41. oldalakon	33	Virág Teréz: Emlékezés egy szederfára
9	Stephen J. Roth: A Holocaust tagadása: jogi
következmények	35	„Auschwitz szól belőlem” – Kertész Imrével
beszélget Szántó T. Gábor
10	Törvényjavaslat a holocaust-tagadás
szankcionálására (Feldmájer Péter)	42	A gyerekek emlékére – Christian Boltanski
installációi (Szegő György)
12	Megőrzöm nevük emlékét... – a Vészkorszak
magyar zsidómentőinek a névsora Jad
Vasem dokumentációja alapján	43	Schindler listája (Götz Eszter)
13	Felhívás (Szántó T. Gábor)	44	Kimondani a kimondhatatlant –
Ember Judit filmrendezővel beszélget
Surányi Vera
		48	Könyvespolc

Summary

The April issue of *Szombat* is dedicated to the 50th anniversary of the Hungarian Holocaust. *Éva Szécsi*'s essay addresses the need for remembrance and remindal in the face of oblivion and the falsification of history. A survey of the losses of the Hungarian Jewish community is published together with *Ferenc Gáspár*'s study on the costs of the Hungarian deportations. A study by *Stephen J. Roth*, an international lawyer, *Denial of the Holocaust: An Issue of Law*, is followed by the text of a similar draft law, submitted by *Péter Feldmájer*, chairman of the Alliance of Hungarian Jewish Communities, that has, however, been rejected by the Minister of Justice, claiming that this law cannot be fitted into the Hungarian legal system. *Szombat* has issued an appeal to all schools, church congregations and local governments, asking their help in the restoration of the over 1500 abandoned Jewish cemeteries. In 1964 the *Encounter* published a debate, about 'the banality of good and evil', between *Gershom Scholem* and *Hanna Arendt*, taking as their starting point the latter's book, *Eichmann in Jerusalem*. We have published their letters written on this theme, together with an analysis by *Róbert Braun*. How was Jewish tradition affected by the Holocaust? – excerpts from rabbi *Ephraim Oshry*'s Holocaust reponsa, as well as *Tony Bayfield*'s polemical essay, 'A limited God', here published together with a response by therapist *Howard Cooper*, shed some light on this issue. Speaking about her own reaffirmed identity, *Teréz Virág* – one of the pioneers of Holocaust psychoanalysis in Hungary – recounts her own Holocaust experience. Similarly to his numerous essays, *Imre Kertész*'s novels, including his most famous one, *Faithless*, that has been translated into thirteen languages, are concerned with the distinctive attitudes of Hungarian Holocaust survivors. "Auschwitz affects my very words," says Kertész in an interview given to *Gábor T. Szántó* about his life and experiences. *Eszter Götz* has contributed a review of *Spielberg*'s film, *Schindler's List*, won 7 Oscars; we have also included an interview with film director, *Judit Ember* who, while filming a documentary on the return of one Holocaust survivor to his native village, again re-lives the events that took place half a century ago. In this issue we include excerpts from *Géza Röhring*'s *Vertical Solitude*, a soon-to-be-published volume of 44 Holocaust poems, and a review by *György Szegő* of *Christian Boltanski*'s installation, in memory of the perished children, now exhibited in the Israel Museum in Jerusalem.

Olvasóink írják

„Ennyi marad belőlünk”

...Amikor erőt vettem magamon, elmentem a nagyváradi családi házhoz. A síri hangulatot idéző, tragikus módon elhagyott lakásban családi fényképekre bukkantam, amelyeket egy derék család őrzött meg számomra, gondos jóanyám kérésére soraival: Jóemberek, arra kérjük Önöket, hogy az itt található drága családi fényképeket, ha haza jönne egyetlen, féltett gyermekünk, adják át neki! Ennyi fog maradni belőlünk.

Egy másik szomszéd pedig átadott drága anyám megbízásából két tárgyat, vagy inkább üzenetet: a kedvenc findzsámat, melyből pészachkor kínálta az ízletes kávét pászkával, és egy József Attila verskötetet, melyből egykor együtt olvastunk és tanultunk. Ezt a könyvet 1941-ben vagy 1942-ben egy váradi előadói est alkalmából József Jolán dedikálta név szerint nekem, annál a versnél, melyet a 9 éves Attila nővérehez írt, Kedves Jocó címmel.

*Dauer András
Izrael, Askelon*

Fizessen elő Ön is!

Még mindig nem késő! Ne felejtse el megújítani *Szombat*-előfizetését 1994-re!

Amennyiben egész évre (összesen 10 *Szombat* számra) előfizet belföldre 720,- Ft-ért, külföldre 40 USD-ért (légipostázással), nem érinti az esetleges évközi áremelés.

Az alábbi megrendelésre belföldre csekket küldünk Önnek. Külföldről közvetlen banki átutalással fizetheti elő a *Szombat*-ot.

Címünk: SZOMBAT szerkesztőségé Bp. 70. Pf. 216. 1440

levágandó

Megrendelem a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület Szombat című folyóiratát 1994-re 720,- Ft-ért. Az előfizetési díjat az Önök által küldött csekken kívánom átutalni.

Név:

Cím:

CLUB SHALOM

Tisztelt Szerkesztőség!

A JOINT és a Magyarországi Zsidó Szociális Segély Alapítvány a holocaust túlélők számára a társasági élet új lehetőségét kínálja.

Minden hétfőn és szerdán délután 14 órától várjuk az érdeklődőket.

Címünk: Budapest, V., Szabadság tér 16.

Telefon: 111-1480

Ha szívesen néz filmeket, beszélgetne érdekes életutakról és szívesen megosztaná élményeit másokkal, érdeklődik a művészetek iránt, szereti a zenét, részt venne egy történet- és drámaíró-műhely munkájában, vannak elképzelései, ötletei egy kellemes, meghitt baráti klubról vagy egyszerűen csak társaságra vágyik, jöjjön el!

Érdeklődő fiatalokat is szívesen várunk!

További információ, személyes megbeszélés a klubban.

A klub látogatása ingyenes!

Egyenlőség

A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület 1992. februári bejegyzéssel létrehozta az Egyenlőség Alapítványt. Az Alapítvány célja a zsidó kultúrát és tudományt szolgáló irodalmi és művészeti tevékenységek támogatása, a fiatal tehetségek felkarolása.

Az Alapítvány bankszámla-száma: Leumi Hitelbank, 1052 Bp., Bárczy I. u. 3-5. LHB 103382-Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, Egyenlőség Alapítvány.

A befizetett adományok, ha a fenti célokra érkeznek, leírhatók az adóalapból.

Lapzárta után

Ismét új főrabbi-jelölt

Raj Tamás után *Kardos Péter* sem vállalta a Dohány utcai zsinagóga főrabbi tisztét. Nem hivatalos információink szerint a Hitközség vezetése *Fröhlich Róbert*-et kérte fel a poszt betöltésére.

Sajtóhiba

Számos múlt havi sajtóhíbabánk közül – melyekért elnézést kérünk – most csak egy szembeszökőt korrigálnánk: a 13. oldalon, a képaláírásban szereplő ünnep természetesen *Sávuot*.

M I N D E N C S Ü T Ö R T Ö K Ö N

Magyar Narancs

EURÓPA LEGJOBB HETILAPJA

Szécsi Éva

Kezünkbe vesszük az emlékezést

A történelmet nem lehet a történelemmel magyarázni, s a történelmi emlékezet sem magyarázza meg a történelmet. Különösen nem azt, ami alig ötven évvel ezelőtt történt, ami – végső fokon – jelenkor. A „jelenkor” értelmezésem szerint azt jelenti, hogy „jelen van”.

Európának ebben a régiójában most kezd kialakulni a zsidóság közös történelmi tudata. Nyugaton, ahol tudományos intézetek, dokumentációs központok, konferenciák, könyvek, dokumentum- és játékfilmek tucatjai, százei foglalkoznak a Holocaust-tal, már régen tisztázták az emlékezés mechanizmusát, célját és következményeit. A diaszpórában a zsidóság inkább családi közösségekre tagolódott, mint koherens társadalmi, vagy vallási közösségre. Közvetlenül a Holocaust nyomában az emlékezés is inkább családi volt, mint a későbbi, a közös tudatból fakadó.

Ez utóbbi nem nélkülözi a gyógyíthatatlan és megszüntethetetlen gyászt, de más funkciója is van: harcolni, figyelmeztetni, új, kemény magatartásformát kialakítani. Ez az emlékezet tudja, hogy „ez volt”, de ebbe soha nem fog beletörődni. Ez az emlékezet soha nem hozhat megnyugvást.

A filozófiában, a történettudományban külön helyet foglal el a Holocaust. Hogyan történhetett, a XX. században, Európában? Azt tudjuk, hogy ilyen méretű népirtásra csak a XX. századnak volt meg a technikája. Ám a nagy „miért?”-re sok gondolkodó úgy véli, nincs ésszerű magyarázat, ez már az értelmén túli szférába tartozik. De ha átlépünk az irracionális világába, óhatatlanul előjönnek azok, akik azt mondják, hogy „ez nem volt”. A Holocaust tagadása ma tudományos és politikai áramlat.

De fenyeget egy másik veszély is.

„Az emlékezés példaértékű felhasználásának legnagyobb veszélye az aktualizálás”- írja Jean-Michel Chaumont professzor, a Louvain-i egyetem filozófia tanára, a franciaországi Holocaust 50. évfordulóján rendezett tudományos konferencia igazgatója. „Óriási a veszélye annak, hogy mindenütt és mindenben Auschwitzot lássunk, következőképpen banalizáljuk azt... Ha viszont minden kapcsolatot megtiltunk Auschwitz és a jelen, vagy a múlt eseményei között, akkor radikálisan megszüntetjük annak lehetőségét, hogy levonjuk a történelem tanulságait”.

Szüntelenül találkozhatunk ezzel a „kétes relativizmus”-sal: örmények, grúzok, vietnámiak, kambodzsaiak, szlávok, cigányok... mindig voltak háborúk, öldöklések. A sántító analógiákból csak az örményeket lehet kiemelni. A banalizálástól nemcsak a Holocaust passzív szemlélőit, a keresztényeket kell óvni, hanem az ifjabb zsidó nemzedékeket is. Azokat, akiknek még a rokonai sem „túlélők”. Vegyük tudomásul, hogy 1967. április 16-án megtörténhetett a következő epizód: Cyrankiewicz miniszterelnök mondott beszédet Auschwitzban, a nemzetközi emlékmű leleplezésénél. „A

gázkamrák a lengyel nép kiirtását szolgálták” – mondta, s beszédében egyetlen egyszer sem szerepelt a „zsidó” szó. Az Auschwitzot felszabadító szovjet csapatok egykori parancsnoka, egy tábornok pedig többet beszélt Vietnamból és az amerikaiakról, mint Auschwitzról és a náciokról. Mindezt egy francia, Robert Waltz jegyezte fel, a *Nemzetközi Auschwitz Bizottság* elnöke, aki ott volt és kegyelettel adózott a hatmillió emléke előtt. De francia nyelvű beszédét semmilyen nyelvre nem fordították le.

A háború után, amikor a nyilvánosság megismerkedhetett a tényekkel, s amikor ezekből nyilvánvaló lett, hogy a tömegek „passzív részvétele” nélkül ilyen méretű népirtás nem lett volna lehetséges, a szovjet dominancia alá került Kelet- és Közép-Európában – de Franciaországban is – *visszamenőlegesen* harcos antifasisztává kellett avatni a tömeget. Következésképpen a deportált „ellenálló” volt, a hazatérő zsidó „üldözött”. Ma már, például a francia köztudatban, a „deportált” „deportált zsidót” jelent. Tizenöt évvel ezelőtt egy volt francia rendőrfőnök még előállhatott azzal, hogy „Auschwitzban csak a tetveket gázosították el”, de ma már ezt nem mondhatná büntetlenül. A deportáltakról meg kell emlékezni az év egy bizonyos napján, s az iskolákban a kötelező tanterv előírja a Holocaust és a zsidótörvények (!) tanítását – Franciaországban. A demokrácia többre képes, mint a diktatúra: még saját történelmét is el tudja viselni.

A demokráciában a történelmi tudat szerves részévé vált a Holocaust tudata. Ez nem ment harc nélkül, s voltak kiemelkedő stációi. Konrad Adenauer 1951. szeptember 27-én a bonni parlamentben bocsánatot kért a világ zsidóságától, vállalva – a német nép számára – az elkövetett genocidium politikai, gazdasági következményeit. Willy Brandt térdreborult a varsói gettó felkelőinek emlékműve előtt; Juan Carlos király bocsánatot kért a spanyolországi zsidók 1492-es kiűzetése miatt – két évvel ezelőtt.

1945. március 17-én Magyarországon is született törvény, amely hatályon kívül helyezi a zsidótörvényeket és megállapítja, hogy „a zsidóellenes intézkedések nem voltak összhangban a magyar nép alkotmányos érzületével”. (Sic!) Mi most érkezünk el a magyarországi Holocaust 50. évfordulójához. Minden politikai erő meg fog róla emlékezni – ki-ki saját múlt- és jövőképe, irányítható memóriája szerint. Aligha várható, hogy az 50. évforduló lesz az „igazság pillanata”. Kérdés, hogy csak egy történelmi igazság létezik-e? Az viszont bizonyos, hogy a történelmi tények igazsága egy és oszthatatlan.

Tény, hogy 1944. március 19-e megpecsételte a magyar zsidóság sorsát. Tény, hogy a német megszállás előtt nem voltak deportálások – legalábbis Auschwitzba nem –, s tény, hogy az 1944-es deportálásokat a magyar államapparátus és

a magyar csendőrség bonyolította le, az Endlösung kinyilvánítása óta példátlan gyorsasággal és brutalitással.

Ki emlékezzék és mire?

1944. szinte tálcán kínálja az orwelli tudathasadásos gondolkodást. Csak meg kell húzni a választóvonalat: vasárnap előtt és vasárnap után; a júniusi koronatanács előtt és után. A deportálásokat német parancsra hajtották végre, s a budapesti zsidókat *Horthy Miklós* mentette meg. Végso soron pedig a Holocaust egy tragikus, szörnyű, de mégis csak *egy epizód* 1944. véres történetében.

Igaz, hogy a megszállás előtti magyar kormányok ellenálltak annak a német követelésnek, amely a „végleges megoldást” sürgette. De az is igaz, hogy még a megszállás előtt érkeztek nyomatókos figyelmeztetések a szövetségesek részéről, személy szerint Roosevelt elnöktől, hogy Európa megmaradt, s immár legnagyobb, mintegy 800 ezer főnyi zsidó közösséget, ne pusztítsák el.

1944. május 14-én gördült ki Nyíregyházáról az első deportáló szerelvény, 3200 emberrel, Auschwitz felé. S 1944. június 26-án érkezett meg Horthyhoz Roosevelt elnök ultimátuma: „Magyarország sorsa nem olyan lesz, mint bármely más, civilizált nemzeté... hacsak nem állítják le a deportálásokat”.

Horthy ezután leállította a budapesti zsidók deportálását. Az ő, immáron nem szervezett, hanem pogromszerű gyilkolása csak a Szálasi puccs után indult be

Rettenetes adósság, hogy 50 év múltán még mindig tényekkel és adatokkal kell megismertetni a zsidó és a nem zsidó közvéleményt. S ennyi elfojtás, politikai, ideológiai okokból történő elhallgatás, hamisítás után a feladat egyre nehezebb.

Álljon itt mementóként a sárvári kiségitő toloncház parancsnokának jelentése, amelyet a Budapesti Rendőrkapitányságnak küldött „a németeknek átadott” egyénéről: „*Schrey Mária Ágnes 2 évest és Steiner Judit 7 évest átadták a német hadseregnek németországi munkára*”. Kelt: 1944. július 14.

S emléük meg hol voltak pogromok 1945. után: Miskolc, Diósgyőr, Kunmadaras, Ózd, Tótkomlós, Sajószentpéter, Szeged.

1944. előtt kiirtották a lengyel, az ukrainai, a szlovákiai, a baltikumi zsidóságot, a francia zsidóság tekintélyes hányadát.

Az angolszász sajtó, a BBC időnként foglalkozott a szörnyű eseményekkel, de nem sűrűn. Háború volt, s a szövetségesek nem akarták, hogy antiszemitizmustól nem mentes saját közvéleményük úgy érezze: a zsidók védelmében folyik a harc a náci Németország ellen. De ez még mindig nem válasz arra, hogy „miért nem bombázták a síneket”? Miért bombázták az Auschwitz körüli iparvidéket, de a tábort soha? Merjük kimondani: *mert nem akarták*. Mert a nürnbergi perhez Auschwitzra volt szükség. A szövetségesek vezető politikusai csak a bűnösök megbüntetését ígérték az európai zsidóságért közbenjáróknak.

1944. *április 21-én* érkezett Szlovákiába a két szökevény az „auschwitz-i jegyzőkönyvvel”, amelyben pontos adatok, térképek, leírások szerepeltek, beleértve a gázkamrák helyét, működési mechanizmusát. 1944. *augusztusában* a világ különböző pontjain, a Vatikánban, Genfben, Londonban és

Budapesten még mindig fordították a jegyzőkönyvet, ellenőrizték a fordítások hitelességét. S a síneket változtatlanul nem bombázta senki. Viszont 1944. júliusában a berni német követségen levetítették azt a híradófilmet, amely egy magyarországi deportálóvonat Kassára érkezését mutatja. A filmen láthatók a csendőrök, akik korbáccsal hajtják a gyerekeket a vagonba (valódi felvételek), s azután a megrendült német vöröskeresztes ápolónők, akik ellátják megetetik és megítatják a már minden emberi arculatot elveszített deportáltakat a kassai átvevő állomáson. (Ez is valódi felvétel.)

S ezen a ponton az emlékezés könyörtelenné válik. Miért nem tudtuk mi ezt akkor? Miért kerestük a térképen kétségbeesetten Waldsee-t, ahonnan a tízéves móri Zsuzsi üzent? Miért nem mondták meg a zsidó vezetők, hogy mi vár ránk, amikor ők ezt tudták? Miért hallgattak az amerikai zsidók, amikor ők is tudták? De rákérdezhetnék egy korábbi dátumra és helysére is: 1941. Kamenyec-Podolszk. Akkor a magyarországi zsidóság (és annak vezetői) tudták, hogy „Kamenyec-Podolszkban mozog a föld”.

Nemrégiben találkoztam valakivel – egy kórház folyosóján csoszogott, félig vakon – aki megjárta Kamenyec-Podolszket. Abban a magyar utász alakulatban szolgált, amely sorfalat állt, hogy senki meg ne szökhessen. Az ukránok vetkőztettek, a magyarok biztosítottak, a németek belelőtték a 18 ezer embert a bombatölcsérekbe. „Pedig milyen szép nők voltak közöttük!” – sóhajtja a veterán katona, aki mostanában sokat álmodik azokról az augusztusi napokról, (s akiről sokan úgy vélik, „a jó oldalon harcolt”).

„Akkor énekeljük az Internacionálét, ha majd kihalt az utolsó antiszemita is” – írta *Jevtusenko* „Babij Jar” című költeményében. Tudom, ez a dal ma nem divat, de korunkhoz igazítva a gondolatot, úgy vélem, korai még azt mondani, hogy békésebb lesz a társadalmi tudat, egészségesebb (kevésbé neurotikus), és főként: kevésbé érzékeny a zsidó magatartás, ha már túllépünk a Holocauston, ha a túlélők nem rezzennek össze, valahányszor a villamoson egy részeg alak zsidózik. Ha már nem lennének felriadó, összerezenző túlélők.

Legyen kötelező a Holocaust tanítása. Mutassák be a középiskolásoknak *Spielberg* filmjét, s a nézőtérre legyen pedagógus és rendőr. A közvéleményre olyan formában kell hatni, amelyet a közvélemény megért. Németországban, Franciaországban elnéptelenedtek az utcák, amikor 1979-ben a tévé bemutatta az amerikai sorozatot, a Holocaust-ot. (Mrs. Minniver utazása Berlinton Auschwitzig – írta kritikájában a *Newsweek* magazin.) Igen, de ez a giccs készítette a német s a francia fiatalokat arra, hogy vallatóra fogják szüleiket. S ha a washingtoni – ugyancsak giccses – Holocaust múzeum ébreszti rá az amerikai zsidóságot arra, hogy fenntartás nélkül ki kell állnia Izraelért, akkor ezt az eszközt kell megragadni.

A magyar televízióhoz a 80-as évek elején érkezett el a Holocaust sorozat. Nem engedték bemutatni. Lanzman *Soah*-ját is csak a zsidók nézték, egy-két klubvetítésen.

A koszorúzások, a beszédek nem helyettesítik a tények ismeretét. Egyetlen évforduló nem teszi meg nem történetté, ami volt, s nem pótolja 50 év politikai, erkölcsi, anyagi, lelkiismereti mulasztásait.

Az emlékezés előtt még hosszú az út.

A vesztesség

A bécsi döntések után megnagyobbodott Magyarországon 1939-ben 825 000 zsidó élt

MUNKASZOLGÁLAT (1939 júliusától 1945 májusáig)

Ukrajnába vittek (1941 júliusától folyamatosan)

50 000 férfit elpusztult 43 000

Borban, hátsorszáiban,

Németországban elpusztult 10 000

KAMENYEC-PODOLSZK

(1941 augusztus) agyonlőttek 18 000

ÚJVIDÉK (1942 január) meggyilkoltak 700

DEPORTÁLÁS

(1944. május–június) elhurcoltak 618 000

elpusztult 496 500

NYILASURALOM (1944. október 15-től)

budapesti gettó, Bécsi úti halálmenet 12 000

580 300 mártír

ÉLETBEN MARADTAK:

A deportálásából visszatért: 121 500

A budapesti gettóban és

a védett házakban megmenekült 94 000

Munkaszolgálatosként szabadult fel 20 000

Bújkált, hamis papírral élt 10 000

145 000-en megmenekültek

Források:

Hét évtized a hazai zsidóság életében (MTA Filozófiai Intézet kiadása 1990); Varga László: A magyarországi zsidóság megsemmisítése 1944–45 (MIOK Évkönyv 1983–84); Jehuda Don–George Magos: The Demographic Development of Hungary Jewry (Jewish Social Studies, New York 1983 – ebben hatósági jelentések 1940-ben Endre László belügyminiszternek); Raul Hilberg: The Destruction of the European Jews

Áprilisi évfordulók

4. 50 éve, 1944-ben e napon utasította a belügyminisztérium a zsidókkal kapcsolatos német és magyar intézkedések végrehajtására létrehozott Zsidó Tanácsot, hogy másnap 16 óráig a keresztény kibombáztak részére 500 lakást ürítsen ki, és a lakáskulcsot a budapesti lakáshivatalban adja le.

5. 50 éve, 1944-ben e napon lépett életbe a zsidók megkülönböztetését előíró kormányrendelet: nyilvános helyen, utcán minden 6 éven felüli felső ruházatának bal melli részén 10 centiméter átmérőjű sárga Dávid-csillagot köteles viselni.

6. 50 éve, 1944-ben e napon tanácskoztak először a deportálásról a belügyminisztériumban SS vezetők a honvédség magasrangú képviselőivel. Baky László államtitkár, (1946-ban háborús bűnösnek felakasztották) a csendőrség irányítója, tervet terjesztett elő az ország „megtisztítására”, a zsidók koncentrációs táborokba szállítására.

7. 50 éve, 1944-ben e napon rangos SS tisztek részvételével a kormány titkos ülésen határoztak 50-150 ezer kárpátjai és erdélyi zsidó összegyűjtéséről. 175 éve, 1819-ben született Hazay Ernő újságíró, akit a szabadságharcban való részvételéért az osztrákok halálra ítélték. Sikertült külföldre menekülnie. A kiegyezés után a Pester Lloyd alapítója, országgyűlési képviselő.

8. 50 éve, 1944-ben e napon a kormányzó Endre Lászlót, a közismert antiszemita belügyi államtitkárra nevezte ki. Ő lett a zsidóügyek kormánybiztosa. (1946-ban háborús bűnösnek felakasztották.)

14. 50 éve, 1944-ben e napon kormányrendelettel zárolták a zsidók minden vagyonát.

Edmund Veesenmayer SS ezredes, a Harmadik Birodalom teljhatalmú budapesti megbízottja táviratban közölte külügyminiszterével, hogy a magyar miniszterelnök, Sztójai Döme megkapta a kormányzótól, Horthy Miklóstól az engedélyt a zsidók deportálására.

18. 75 éve, 1919-ben e napon az erdélyi Színerváljára és Farkasszóra bevonuló románok 21 zsidót agyonlőttek a székely hadosztály támogatása miatt.

21. 50 éve, 1944-ben e napon kormányrendelet jelent meg a zsidó értelmiségiek elbocsátásáról. Használatos rendeletet a közalkalmazottakról, ügyvédek, újságírók szín- és filmművészekről már három héttel korábban kiadtak.

23. 50 éve, 1944-ben e napon Veesenmayer újabb jelentésben közölte Ribentrop külügyminiszterrel, hogy Erdélyben és Kárpátalján folyik a gettósítás és dicsérte a magyar szerveket, hogy „szokatlan gyorsasággal dolgoznak az itteni körülményekhez képest...”

24. 50 éve, 1944-ben e napon Kárpátaljáról elindult az első szerelvény Auschwitzba, hogy „kipróbálják” annak „befogadókapacitását”.

28. 50 éve, 1944-ben e napon Ravasz László református püspök Horthynál járt, kérte a zsidókkal szembeni intézkedések enyhítését és a deportálások leállítását. A kormányzó német közlésre hivatkozott: a zsidók „kölcsonmunkásokként” mennek a birodalomba..

29. 50 éve, 1944-ben e napon lemondtak a Zeneszerzők Szövetségének keresztény tagjai is, mert zsidó kollégáikat a kormány megfosztotta szövetségi tagságuktól.

30. 50 éve, 1944-ben e napon kormányrendelet látott napvilágot a magyar szellemi életnek a zsidó szerzőktől való „megóvására.” A függelékben felsorolt Acsády Ignác történetíró-akadémikustól és Chajim Nachuram Bialiktól kezdve Josephus Flaviuson, Germánus Gyula nyelvészen, Franz Kafkán, Molnár Ferencen át, Örkény István, Radnóti Miklós után Franz Werfelig, Zelt Zoltánig, Stefan Zweigig, több száz író, költő neve olvasható.

Róbert Péter

Gáspár Ferenc

A költség

A számlák nem tartoznak a levéltárak információt hordozó iratai közé. Rendszerint nem is őrződnek meg, hiszen a szabályzatok szerint 3–5 év után kiselejtezhethők. Jogérvényüket ennyi idő alatt elveszítik. Ezért különleges a Magyar Országos Levéltárban őrzött belügyminisztériumi Levéltár Elnöki iratai – K 148. – 1200. csomójában talált, dossziében tárolt irathalmaz, amely a győri és zalaegerszegi zsidóság 1944.évi gettóba zárásának és elhurcolásának költségeiről készült eredeti számlákat, utalványokat tartalmazza, valamint két, sokszorosított bizalmas rendeletet.

Mindkét rendelet 1944. május 13-i keltezésű és Jaross Andor belügyminiszter írta alá. Az első, a 38222/1944. BM III. res. számot viselő, a zsidók táborba való elkülönítésének költségeiről intézkedik. A bevezetőjében kimondja, hogy: „Az ország egyes területeinek közbiztonsági szempontokból a zsidók elkülönítése és táborokba való elhelyezése vált szükségessé...” A táborba való elhelyezés költségeit a rendelet három tételbe sorolta: a) a zsidók táborba szállítása; b) élelmezésük a „magukkal hozottak elfogyasztása után”; c) a tábor létesítésével kapcsolatos költségek.

„40 dkg útravaló”

A belügyminisztérium a legszigorúbb takarékosagra intette az illetékeseket, a zsidók élelmezésével kapcsolatban leszögezte: „...egységes, természetben nyújtandó élelmezést kell bevezetni, hogy az életfenntartáshoz szükséges mennyiség kiszolgáltatása mellett a lehető legkisebb költséggel megoldható legyen.”

A második, a 38223/1944. BM III. res.számot viselő rendelet a zsidók lakhelyének kijelölése tárgyában már előzően kibocsátott miniszterelnöki rendelet végrehajtásával függött össze. Az előírta a városok és a tízezernél nagyobb lakosság számú községek számára a zsidók összeköltöztetését egyes városrészekbe vagy átköltöztetésüket más településre. A belügyminiszteri rendelet előírta, hogy az elkülönítés költségeit a zsidóknak kell viselni, a nem zsidók esetleg szükségessé váló átköltöztetésének problémáját honvédelmi munkát teljesítők igénybevételeivel kívánta megoldatni.

A két belügyminiszteri rendelet kiadásának időpontjában Kárpátalján már folyt a zsidók „nemzetbiztonsági okból” történő koncentrálása és megtették az előkészületeket az észak-erdélyi zsidók összeköltöztetésére. 1944. május 12-én Munkácson tartott értekezleten megszületett a zsidók elszállításával kapcsolatban az érintett városok polgármesterei számára egy utasítás, amely azután iránymutatóul szolgált az egész ország számára. (A munkácsi értekezleten Ferenczy László csendőrezredesen kívül részt vett dr. Uray László csendőrszázados, német részről dr. Zöldi Márton Gestapo százados, az 1941-es újvidéki tömeggyilkosságok egyik kezdeményezője.)

A polgármestereknek megküldött utasítás főbb pontjai a következők voltak:

„A szállítandókat 2 napi élelemmel kell ellátni, személyenként 40 dkg az útravaló. Ezt meghaladó mennyiségű

élelem kivitele tilos. A berakás napján tábori konyhából kávé osztandó az útra, ennek híján friss vízzel kell ellátni a szállítványt. A kenyeret a polgármester szerzi be és osztja szét.

A polgármester arról is gondoskodik, hogy minden kocsiban álljon rendelkezésre vödör fedővel (WC céljára). És minden kocsiban legyen ivóvíz tárolására kanna is.

Polgármester kötelessége minden szállítványhoz 90 lakatot beszerezni kulccsal együtt, esetleg a tanács (értsd: Zsidó Tanács) közreműködésével.

Figyelemmel kell lenni arra is, hogy a német vagonok lakattal nem zárhatók, csak egy 30 cm-es lánc segítségével.

A vasuti kocsi feliratozásához szükséges krétáról is polgármester gondoskodik. További kötelessége a kocsikhoz címkét beszerezni, hogy arra a kocsi számát fel lehessen írni.

Polgármesteri teendő: elszállítás után a táborhelyet a közig.hatóság útján fertőtleníteni kell (tisztiorvossal).”

Győr: Fejenként 10 pengő

Ha a győri zsidóság deportálásának előkészítéséről szóló számlák tételeit összevetjük a hivatkozott utasítás pontjaival, semmi kétségünk nem maradhat a korabeli magyar közigazgatás pontos végrehajtó munkájáról. A megrendelt és elvégzett munkák, az eszközölt szállítások kifogástalan minőségéről a számlákon található igazolások tanuskodnak.

A számlák összegének volumenét érzékelteti, hogy a három győri gettóba mintegy 5600 főt költöztettek. Gettó lett a város környékéről oda szállítottakkal is – legalábbis a számlákból kítűnően – : a Simor téri zsidó iskola, a Malom-sor, az első világháború hadifoglyai számára felállított és később szükségglakásként használt Budai úti barakok.

A hivatkozott csomóban, illetve dossziében talált számlák négy csoportba sorolhatók. Az elsőt az élelmezési költségek alkotják.

A legnagyobb összegű számlát a Győri Napközi Otthonok vezetője nyújtotta be.

„Zsidóknak a szállítás tartama alatti élelmezésére kiadott:

Kenyérliszt	500 kg	290,- P
Kenyér	80 kg	46,40 P
Bab	2850 kg	3135,- P
Borsó	450 kg	612,- P
Burgonya	200 kg	60,- P
Só	60 kg	28,80 P
		<u>4180,20 P</u>

E számlán szerepel még a gettóra felügyelő, a bevagonírozást irányító néhány tucat csendőr 10 napos élelmezésének költsége.

[illegible]

„Megőrzésre átvéve”

Számukra a város 10 439,91 pengő értékű élelmiszert szállított, a Napközi Otthonok készletéből pedig 4361 pengő értékben kaptak szalámit, marhahúst, cukrot, kenyeret, burgonyát, babot, teát, szemet (?), stb. Még a polgármester is kiutalt számukra a város készletéből 146 kg marhahús konzervet 1898 pengő értékben.

A számlákból úgy tűnik, hogy a belügyminiszteri rendeletben szorgalmazott takarékoság a csendőrségre nem vonatkozott.

A győri polgármester nagy pontossággal gondoskodott a munkácsi értekezlet alapján kiadott utasításban foglaltakról. A számlák szerint megrendelték és leszállították a következőket: 40 db vödör, 17 db vizes kanna, 180 fedő, 4 bödön, 3 kanna, 26 méter folyó lánc, 80 db függő lakat, 18 vesszőkosár, 24 db seprő, 70 db peccétviasz, 1300 db lógó címke, tintairón, ragasztószalag, különféle nyomtatványok (plakát, röpcédula, kartonok) stb. Leszámláztak lakás- és üzlet-, valamint redőny- és ajtózár felnyitást, van egy több apró tételből álló gyógyszerészárla is. Gondoskodott a polgármester a gettózás ideje alatti WC („pöce gödör”) tisztításokról, az utólagos fertőtlenítéshez szükséges klórmészről is. Mindezen tételek teljes összege több mint 8000 pengőre rúgott.

A zsidó lakosságnak a gettókban az állomásra történő szállításáról két számla készült: az egyik a június 12-17. közötti napokban teljesítettekről, napi 4 kocsi és személy; a második a június 19-24. közötti napokról napi 2-3 kocsival

és 2 fedővel. Külön számlázták a gettókban maradt vagyontárgyaknak raktárba szállítását és más kisebb költöztetéseket, összesen mintegy 8000 pengő értékben. A számlák teljes összege ötvenezer pengő körüli.

Ami azt árulja el, hogy Győrben mintegy tíz pengő fordítottak egy áldozat elhurcolására.

Minden tételnél megtalálható a munkát végző vagy a szállítást teljesítő kisiparos, esetleg vállalat eredeti számlája és mellette az utalványozás: „A m. kir. Belügyminiszter alá rendelt városi számvevőség, „Győr” megjelöléssel.

A kifizetés minden alkalommal „Zsidók elkülönítése szla.” terhére történt.

Zalaegerszeg: Vagonablak beszögezés 83 pengő

Az említett csomóban a fentiekén kívül két számla található a zalaegerszegi zsidóság gettósításának és elszállításának egyes költségeiről. Az első a gettőfelállításának költségeit tartalmazza:

„Zalaegerszeg polgármestere által elrendelt zsidó gettó tüskésdróttal való bekerítéséről:

Futura magszárító (állomásnál) körülkerítése
(drótkerítés húzás és lebontás)

Ugyanezen munka a Grünbaum téglagyárnál

Ugyanezen munka a Brüll téglagyárnál

860.- P

434.—P

781,- P

RÖHRIG GÉZA

Véset

Hogyan emlékszem?
Ahogy az a kismama
hajnalban szoptatta
kopasz édesanyját.

Ma még a lefejezettet is
megfojtánák.
Belémköltözik egy magascé,
mint kígyó a fecskefészekbe.

A Szombat jelen számának versanyagát Röhrig Géza: *Merőleges magány* című, megjelenés előtt álló kötetéből válogattuk, mely összesen negyvennégy darab verset foglal magába.

Állomásnál végzett munkák (drótlebontás, elszállítás)	386,- P
26 db vagonablak beszögezése tüskésdróttal	83,20 P
ehhez 12 kg szeg	48,- P
5 kg drót	10,- P
A számla teljes összege (adóval, okmánybérlettel együtt)	2887,20 P

A második számla a szállítási költségeket tartalmazza. Ennél a számlánál a vállalat a tételeket pontosabban megjelölte:

„56 tárkocsi a zsidó házakban maradt bútorok, stb.
elszállítására – 1944. június 5-én 1610,- P

Június 26., 27., és 28.:
Tapolcai zsidók beszállítása csomagokkal

a téglagyári és Futura gettóba - 83 fordulóval	2490.- P
Július 1., 2., 3., 4., és 5.:	
Zsidók elszállítása, öregek és betegek a gettóból a táborba és a Grünbaum- felé táborból a vasútra	
– 159 fordulóval –	4770,- P
Július 6., 7., és 8.:	
a táborban maradt holmik és értékek beszállítása	
a Pénzügyigazgatóság raktárába	2820,- P
Összesen	11.770,- P

A zalaegerszegi 3200 zsidó után 15000 pengőt kitevő számlák maradtak fenn.

A számlákon, az utalványokon mindenütt nevek is szerepelnek, az „ítéletvégrehajtásban” résztvevők nevei. Az „ítéletvégrehajtó” kifejezés erősnek tűnhet, de a számlák kiállításának tudniuk lehetett, tudniuk kellett, hogy mihez járulnak hozzá szállításukkal, munkájukkal. Hatósági kirendelés mindössze néhány környékbeli fuvaros esetében történt. Az 5600 Győrből elhurcoltból alig egy ezren maradtak életben, hozzájuk hasonlóan a zalaegerszegieknek ötöde élte túl a megpróbáltatásokat.

A Belügyminisztériumban fellelt iratcsomóban van a mohácsi polgármester 1944. szeptember 11-i levele, amelyben elpanaszolja, hogy városa a deportálásra 60–80 ezer pengőt fordított, amely összeget a levél elküldésének időpontjáig az államkincstár nem térített meg, pedig „...a zsidóktól lefoglalt készpénz- és pénztintézeti állomány óriási értéket képvisel”.

Ilyés Gyula írta híressé vált versében: mindenki szem a láncban. E tragikus végű, szörnyű kegyetlenséggel végrehajtott népirtásban mindenki – lett legyen vödörszállító vagy vagonablak beszögező – szem volt egy olyan láncban, amely Győrből, Zalaegerszegről, Mohácsról és az ország szinte valamennyi településéről halálos folyamatba zárt több mint félmillió lelket.

Az utolsó rablás

A mellékelt leltár, mint szövegből kiderül, a pécsi gettóban készült, aláírói Pócs és Székeli magyar királyi pénzügyőri I. osztályú vigyázók. A fényképmásolaton már csak a kézzel írt *leadott* olvasható, de az eredeti leltáron még felismerhető a gépelt, majd tintával kihúzott három szó: *megtartott személymotosznál előtalált*. Miután előzően minden ingó és ingatlan vagyonuktól megfosztották a zsidókat, kizavarták otthonaikból, utolsóként következett a *rosz állapotban levő zsebkészlet... 1 drb öngyújtó... kis ébresztőóra... karóra piros szíjjal... és a többi értéktelen érték elrablása*. Történt ez 1944. június 29-én, néhány órával a vagonírozás előtt.

„D” Leltár. *D 41-1* 1.

1944. évi június hó 29. én a pécsi zsidó gettóban ~~megtartott személymotosznál~~ *leadott* és átvett fém és nikkelt tárgyakról. --

1. Frankenthaler Gusztávnétől 1 drb. rozsz állapotban levő zsebkészlet...
2. Marton Jozsefnétől 1 drb. öngyújtó...
3. Gottlieb Jenőnéől 1 drb. fém kádra fémcsattal, 1 drb. kékőves brostól...
4. Reininger Aladárnétól 1 drb. női karóra fémcsattal...
5. Szegedi Lajosnétől 1 drb. fém karóra fémcsattal...
6. Salgó Miklósnétől 1 drb. női fém karóra fémcsattal...
7. Fridmann Mórinnétől 1 drb. fekete ébresztőóra...
8. Erlisch Oszkárinnétől 1 drb. kis ébresztőóra...
9. Berkovics Dezsőnétől 1 drb. fém karóra...
10. Rösencveig Paulától 1 pár. fém fülbevaló fehér gyöngyvel...
11. Hamburg Zoltánnétől 1 drb. fém karóra bronzszíjjal...
12. Veltner Ágostonnétől 1 drb. női fém karóra piros szíjjal...
13. Marton Sándornétől 1 drb. fém karóra...
14. Reich Katalinnétől 1 drb. fém karóra...
15. Lehr Évkétnétől 1 drb. nikkelt karóra bronzszíjjal...
16. Schwarz Sándornétől 1 drb. fém karóra bronzszíjjal...
17. Stark Jolánnétől 1 drb. karóra bronzszíjjal...
18. Braun Aurélinétől 1 drb. fém karóra bronzszíjjal...
19. Grünhut Kálmánnétől 1 drb. fém karóra bronzszíjjal...
20. Reichfeld Rózsikánnétől 2 drb. női karóra, 1 drb. gyűrű kék kövel, 1 drb. kis ébresztőóra...
21. Frankovics Andornétől 1 drb. női karóra...
22. Kürschner Ferencnétől 1 drb. zsebkészlet, 1 drb. karóra fémcsattal...
23. Gerő Ferencnétől 1 drb. kis ébresztőóra...
24. Kohn Béláinnétől 1 drb. karóra bronzszíjjal...
25. Guttmann Izidornétől 1 drb. karóra bronzszíjjal...
26. Böhm Kláritól 1 drb. karóra bronzszíjjal...
27. Schmidt Károlynétől 1 drb. karóra bronzszíjjal...
28. Plecsner Liviátnétől 2 drb. fém karóra fém csattal...
29. Hábenfeld Józsefnétől 2 drb. karóra bronzszíjjal...
30. Reich Pálnétől 1 drb. karóra szíjjal, 3 drb. brostól, 1 drb. kőves gyűrű...

Pécs, 1944. évi június hó 29. én.

Gócs Miklós
m.kir.pénzügyőri I.o.vigyázó.

Székeli
m.kir.pénzügyőri I.o.vigyázó.

Stephen J. Roth

A Holocaust tagadása: jogi következmények

A Holocaust tagadása az antiszemitizmus egyik legalatosabb formája s a neonáci arzenál egyik leghatékonyabb fegyvere. A Holocaust tagadásának elítélése nemcsak a zsidóság számára fontos, hanem minden olyan demokratikus erő alapvető kérdése is kell legyen, mely a szélsőjobb megerősödésében potenciális fenyegetést, vagy legalábbis komoly politikai izgatóerőt lát. A történelem meghamisítóival szemben az intellektuális vita nem helyes fegyver, mert legitimálja őket, annak sincs elég hatása, ha a történelmi tények meghamisítását egyszerűen elítélik, még ha a legnagyobb erkölcsi vagy politikai tőkével rendelkező személyek teszik is ezt.

Ezért egyre nő azoknak az államoknak a száma, amelyek a kérdést a jog segítségével kívánják megközelíteni.

A jogi megközelítés nehézségei

A Holocaustot tagadó történelemhamisítás erkölcsi értelemben vett bűn, mert aláaknázza az igazságba és jogba vetett hitet. Ezen túlmenően mélyen sérti a Holocaust túlélőit, a zsidóságot és azokat a csoportokat, amelyeknek tagjai a nácik áldozatai voltak. A Holocaust tagadása ugyanakkor politikai bűn is, mert az újnáci mozgalmakat támogatja. A helyzet azonban jóval bonyolultabb, ha azt vizsgáljuk, hogy a történelmi igazság tagadása jogi szempontból bünténynek tekinthető-e.

Az antiszemita propaganda vagy tevékenység elleni törvényhozás általában a faji, etnikai vagy vallási alapon gyűlöletre, diszkriminációra vagy erőszak elkövetésére történő izgatást bünteti; némely esetben a törvényhozás szintén tiltja a népesség egy csoportjának a másik fölötti faji felsőbbrendűségéről vallott nézeteinek terjesztését, vagy a megvetés kifejezését egy csoport iránt, mely e csoport faji alsóbbrendűségére utal.

A neonácik és a Holocaustot tagadó publicisták és történészek általában nemcsak azt tagadják, hogy az úgynevezett „Holocaust” megtörtént; hogy közel hat millió zsidó meghalt; hogy voltak gázkamrák és szisztematikus emberirtás. Legtöbbjük azt is hozzáteszi, hogy mindezt a zsidók vagy a cionisták találták ki, az egész egy nagy „átverés”, mely mögött az a hátsó szándék húzódik, hogy kárpótlást csikarjanak ki Németországtól, s felébresszék a világ rokonszenvét, különösen Izrael iránt. Nyilvánvaló, hogy a járulékos állítás, mely a zsidóságot a legmegvetendőbb család elkövetésével vádolja, egyenértékű a zsidók iránti megvetésre vagy gyűlöletre uszítással. Ilyen

esetben a hozott ítélet alapja nem a Holocaust tagadása, hanem a zsidó aljasságról szóló *kísérő állítás*.

Természetesen azoknak a kijelentéseknek az antiszemitizmusa, melyek kizárólag a Holocaustot tagadják, saját politikai kontextusukban bárki számára világos. Ilyen esetekben a döntés, hogy a gyanúsított ellen eljárást kell-e indítani, azon múlik, hogy a vádhatóság vagy a bírák helyesen ítélik-e meg a vádat tagadó személy *hátsó gondolatait*. Ez azonban túl gyenge jogi alap a Holocaust-tagadás veszélyes bűnének visszaszorítására.

Törvények, melyek megtiltják a Holocaust tagadását

FRANCIAORSZÁG

Francia Jog 90-615. sz. (1990. július 13.) az összes rasszista, antiszemita vagy idegengyűlölő cselekedet megtiltására.

9. cikkely: A sajtó szabadságáról 1881. július 29-én hozott

24. cikkely után az alább következő 24b cikkely kerül beiktatásra:

24b cikkely: a 24. cikkely hatodik §.¹ által törvénybe foglalt büntetés bárkire kirovandó, aki a 23. cikkelyben lefektetett bármely módon² kétségbe vonja a Nemzetközi Katonai Bíróság az 1945. augusztus 8-i Londoni Egyezményhez csatolt törvénye 6. cikkelye alapján az emberiség ellen elkövetett bűnként meghatározott³ egy vagy több bűntény létezését, s melyet a mondott törvény 9. cikkelyében bűnösnek nyilvánított szervezet tagjai, vagy az ilyen bűntettek elkövetésében francia vagy nemzetközi bíróság által bűnösnek nyilvánított személy követett el.

A bíróság elrendelheti:

1. A büntető törvénykönyv 51. cikkelye alapján döntése falragaszon kifüggesztését;

2. A büntető törvénykönyv 51. cikkelye alapján döntésének nyilvánosságra hozatalát vagy sajtóban közzétételét, de a nyilvánosságra hozatal illetve sajtóközlés költsége nem haladhatja meg a kirótt büntetés maximális összegét.

AUSZTRIA

Oszták Jog, 148. sz.: Szövetségi Törvény – a Tilalmi Törvény 1992. évi módosítása⁴

4. Az új 3g §. után az alábbi 3h § illesztendő: 3h §. Egy személy a 3g §-ban meghatározottak szerint is büntetendő, ha nyomtatásban, rádióon vagy bármely más médiumon keresztül vagy bármely módon, mely nyilvánosan hozzáférhető, tagadja, durván jelentéktelennek tünteti föl (gröblich verharmlost), helyesli vagy igazolni igyekszik a nemzeti szocialista genocídiumot vagy más, az emberiség ellen elkövetett nemzeti szocialista bűntettet.

Institute of Jewish Affairs Research Reports. Number 2. February 1994. A tanulmányt rövidítve közöljük.

Stephen J. Roth nemzetközi jogász, az Institute of Jewish Affairs korábbi igazgatója, jelenleg ugyanennek az intézetnek nemzetközi jogi tanácsadója, s egyúttal a londoni Kelet- és közép-európai Zsidó Tanács elnöke.

NÉMET SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁG

*Német Szövetségi Büntető Törvénykönyve*⁶

§ 185. Sértés

A sértés egy évig terjedő börtönbüntetéssel vagy pénz-bíróssággal büntetendő

§ 194. Hivatalos panasztétel

(1) A sértés csak hivatalos panasztétel alapján vizsgálható ki bűnvádi eljárás során.

Nincs szükség hivatalos panasztételre, ha a bűntényt írásban terjesztés során, ilyen írásoknak vagy egy nyilvános eseményen, vagy rádióprogramban sugározva a nyilvánosság számára elérhetővé tételével követik el, s ha az áldozat, egy csoport tagjaként, a nemzeti szocializmus vagy a despotizmus és zsarnokság bármely más formája alatt üldöztetést szenvedett, ha az illető csoport a népesség része, s ha a sértés az üldöztetéssel kapcsolatos.

Nem lehet azonban hivatalos feljelentés alapján bűnvádi eljárást indítani, ha az áldozat ellenzi a perbefogást. Az ellenvetést nem lehet visszavonni. Ha az áldozat elhalálozik, joga, hogy hivatalos panasztételt tegyen, valamint joga, hogy a perbefogást ellenezze, a 77(2)-ben meghatározott rokonaira száll. (2) Ha egy elhalálozott személy emlékét befektetjük, a túlélő rokonoknak a 77(2) alapján joguk van hivatalos panasztételt tenni. Ha a bűntényt írásban terjesztés során, az ilyen írásoknak a nyilvánosság számára elérhetővé tételével, vagy egy nyilvános eseményen, vagy rádióprogramban való sugározással követik el, nincs szükség hivatalos panasztételre, amennyiben az elhalt a nemzeti szocializmus vagy a despotizmus és zsarnokság bármely más formája áldozataként vesztette életét, és a becsületsértés ehhez kapcsolódik. Nem lehet azonban hivatalos feljelentés alapján bűnvádi eljárást indítani, ha a felhatalmazott személy ellenzi a perbefogást. Az ellenvetést nem lehet visszavonni.

Ezáltal a német jog a többi igazságszolgáltatásától eltérő megközelítésmódot alkalmaz. Nem a tagadásról hozott speciális törvényt, hanem törvénybe foglalta a „sértést”, mely ha az üldöztetéssel kapcsolatos, és annak áldozata ellen irányul, olyan bűntény, melyet *ex officio* (Offizialdelikt) kell büntető eljárás során kivizsgálni. Így ez jelzi, hogy az állam „különleges közérdeknek” tekinti az ilyen sértés orvoslását. Sőt, az új törvényi rendelkezés a korábbi német esetjoggal együtt olvasandó, amely több ízben kijelentette, hogy a náci rezsim tagadása támadás (azaz sértés) minden németországi zsidó becsülete ellen, függetlenül attól, hogy az illető személy szerint üldöztetést szenvedett-e, vagy később született. Érdeemes idézni a Legfelsőbb Bíróság 1979. szeptember 18-i döntéséből:

Azáltal, hogy a nácik fajgyilkosságát kitalációnak nevezik, az inkriminált kijelentések letagadják a zsidók embertelen végzetét, melyet származásuk okán szenvedtek.

Ez azoknak az embereknek a személyisége elleni támadás, akiket a Harmadik Birodalomban zsidóellenes üldöztetés ért... Bárki is próbálja letagadni a múlt eseményeinek igaz voltát, megtagadja minden egyes zsidótól a megbecsülést, mely megilleti.

IZRAEL

1986. július 8-án a Kneszet a következő törvényt hozta: *A Holocaust tagadása (Tilalmi Törvény) 5746-1988*⁷

1. Ebben a törvényben a „zsidó nép elleni bűnténynek” és az „emberiség elleni bűnténynek” ugyanaz a jelentése, mint a „Náci és náci kollaboránsok törvény 5710-1950”-ben.⁸

2. Az a személy, aki írásban vagy szóbeli kijelentése által közlést bármely kijelentést, mely tagadja vagy arányaiban kisebbsíti azokat a náci rezsim alatt elkövetett cselekedeteket, melyek a zsidó nép vagy az emberiség ellen elkövetett bűntettek, öt évig terjedő szabadságvesztéssel sújtható.

Törvényjavaslat a Holocaust-tagadás szankcionálására

Antall József miniszterelnökkel 1992. őszén történt találkozás után a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége eljuttatta a kormányfőhöz azt a törvényjavaslatot, amely a *Holocaust tagadásának bűncselekménnyé nyilvánítását célozta*, hasonlóan a többi európai országhoz.

Az 1993 februárjában elküldött javaslatához szakértői véleményt is küldtünk, ám 1993. május 3-án az igazságügyi miniszter megbízásából Dr. Bárd Károly államtitkár elutasító választ fogalmazott meg.

Az azóta eltelt idő önmagában is bizonyította, hogy a jelenlegi magyar jogszabályok nem alkalmasak a probléma kezelésére, ezért szükség van az *igazságügyi törvényi tényállásának újra szabályozására*.

Ugyanez a véleménye az Országgyűlés antiszemitizmus elleni csoportjának is, amely megbízta Bethlen István képviselőt, hogy jogászokból szervezzen egy olyan szakértői csoportot, akik az írászövegezésben segíteni tudnak.

A képviselő úr mindent megtesz feladata teljesítésére, amely azonban igen nehéz, mert nem egyszerű jogi problémáról van szó. A véleménynyilvánítás szabadsága és a büntetőjogi szabályozás viszonyáról az Alkotmánybíróság már állást foglalt a olyan tör-

vényi tényállást kell alkotni, amely kielégíti az állásfoglalásban írt követelményeket.

Feldmájer Péter
a MAZSIHISZ elnöke

Törvényjavaslat a Magyar Köztársaság Büntető Törvény-könyvéről szóló 1978. IV. tv. módosításáról

1. § A Magyar Köztársaság Büntető Törvénykönyvéről szóló 1978. IV. tv. a következő 157/A. §-sal egészül ki:

157/A. §.

Az emberiség elleni bűncselekmények és a népiirtás tagadásának tilalma.

1/1 Aki: – akár szervezet tagjaként – nagyobb nyilvánosság előtt kétségbe von, tagad, cáfol, jelentőségét csökkenti vagy tompítja; illetve dicsőíti, védelmez vagy jogosnak állít be olyan cselekményeket, amelyek

a) a népiirtás (Btk. 156. §.)

3. Az a személy, aki írásban vagy szó által közlése bármely kijelentést, melyek által magasztalja vagy rokonszenvét tanúsítja vagy azonosítja magát olyan cselekedetekkel, melyeket a náci rezsim idején követettek el, s melyek a zsidó nép vagy az emberiség ellen elkövetett bűntettek, öt évig terjedő szabadságvesztéssel sújtható.

4. A tényeknek megfelelő és tárgyilagos riport vagy publikáció megjelentetése, melyet e törvény tilt, nem minősül bűncselekménynek, amennyiben nem azzal a szándékkal készült, hogy rokonszenvet vagy azonosulást fejezzen ki a zsidó nép vagy az emberiség ellen elkövetett bűntettekkel.

5. Az e törvény alá eső bűntettekről információt csak a főügyész adhat, vagy az csak az ő hozzájárulásával adható.

SVÁJC

SVÁJCBAN a fajgyűlöltre uszítás ellen a törvénykezés jelenleg van folyamatban. A Nemzeti Tanács megvitatta a kormány által benyújtott törvényjavaslatot és a következő beiktatott rendelkezéssel együtt elfogadta:

(Az 1937. december 21-i büntető törvénykönyv) 261b cikkely: Bárki, aki... nyilvánosan, kijelentések, írások, gesztusok, tettlegesség vagy bármi más formájában megsérti egy személynek vagy személyek egy csoportjának a becsületét faji, etnikai, vagy vallási csoporthoz való tartozásuk miatt, vagy ezen okok egyikéből meggyalázza elhunyt személyek emlékét, vagy ugyanezen okból durván kisebbsíti vagy megkísérli vitatni a genocídiumot vagy egyéb az emberiség ellen elkövetett bűntettet. szabadságvesztéssel vagy pénzbírsággal büntetendő.

A törvényjavaslatot a parlament elfogadta, sorsáról 1994-ben népszavazás dönt.

A törvényhozás nemzetközi támogatása

Kormányközi szinten az Európa Parlament 1993. április 21-én fogadott el egy precedens nélküli szigorú határozatot a rasszizmusról, mely miután „hangsúlyozza a revizionista

elméletek alattomos természetét, melyek némelyike odáig elmegy, hogy Holocaust nem volt”, számos más, a rasszizmus ellen hozandó jogi törvény alkotása mellett világosan leszögezi azon óhaját is, hogy „a tagállamok megfelelő törvényhozó szervei ítélik el a második világháború során elkövetett genocídium bármiféle tagadását...” További idevágó óhajta, hogy olyan „nemzeti törvényhozást vezessenek be, mely az egyes tagállamok létező legszigorúbb törvényei alapján harcol a rasszizmus, az idegengyűlölet és az antiszemitizmus ellen...”⁹ 1993. február 11-én az Európa Parlament „Határozat a náci koncentrációs táborok és történelmi emlékek európai és nemzetközi védelméről” című határozatában többek közt kijelenti, hogy: „a Bizottság, a Tanács és az Európa Parlament kötelessége, hogy harcoljon a Közösségben megjelenő neonácizmus minden formája és annak a ténynek a tagadása ellen, hogy a táborokban népiirtás folyt.”¹⁰

1993. február 9–10-én a Szocialista Internacionálé Tanácsa is olyan határozatot hozott, melyben felszólít a fajgyűlölet és idegengyűlölet elleni harcra, beleértve a genocídium tagadását, trivializálását vagy dicsőítését is.

Vannak-e az orvoslásnak más módjai is?

A valótlanság terjesztésének tiltása.

Egyik lehetséges eljárás a valótlanság terjesztésének tiltása, melyre példa a kanadai büntető törvénykönyv 181.§-a: „Minden személy, aki szándékosan olyan kijelentést, történetet vagy hírt tesz közzé, melyről tudja, hogy az hamis, s amely megsérti, vagy kárt okoz a közérdeknek, büntetendő cselekményt követ el és két évet meg nem haladó börtönbüntetéssel sújtható”. Ezek a rendelkezések azonban nem nyújtanak biztos orvoslási módot a Holocaust tagadására.

Bűntények magasztalása

Néhány ország törvényhozása általában ítéli el a bűntények magasztalását. Például a dán büntető törvénykönyv szerint az a személy, aki „nyíltan helyesel” bizonyos bűntetteket, ezáltal maga is bűnt követ el, de ez csak az árulással vagy lázadással kapcsolatos esetekre vonatkozik. Az olasz törvény, mely elítéli azt a személyt, aki „nyilvánosan dicséri” a genocídiumot, közelebb áll a Holocaust-tagadás tárgyához. E törvények alkalmazása a Holocaust-tagadás esetére azonban problematikus, mivel olyan bűntény helyeslését bünteti, amelynek esetünkben az illető személy épp a létezését tagadja.

Egy bűntény tisztára mosása

A bűntény tisztára mosását sújtja például a német büntető törvénykönyv 131. cikkelye, amikor kimondja, hogy az is büntetendő, ha valaki „kegyetlen és embertelen tettekről” úgy nyilatkozik, hogy azok „kevésbé ártalmasnak tűnnek” (Verharmlosung). Ezzel a „revizionisták” közül csak azok büntethetők, akik bizonyos tényeket hajlandók elismerni, s nem róható ki a Holocaust-tagadókra, ráadásul a „tisztára-mosás”-t definiálni kell, amire a Holocaust-tagadásnál nincs szükség.

Az emberek „becsületének” és „jogainak” megsértése

Ugyancsak a német törvényhozás az, amely a Holocaust tagadását az áldozatok egy csoportjához tartozó személyek becsülete elleni sértésként bünteti. A „becsület védelme” azonban nem minden törvényhozás esetében bevett fogalom.

b) a nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport elleni cselekmény (Btk.156.§.)

c) a polgári lakosság elleni erőszak (Btk.156.§.)

d) az egyéb háborús bűntettek (Btk.165.§.)

törvényi tényállásában leírt magatartásokat valósítottak meg, tekintet nélkül arra, hogy ezen magatartások az elkövetéskor bűncselekménynek minősültek-e, bűntett miatt három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

2.§. Ez a törvény a kihirdetését követő 15. napon lép hatályba.

INDOKOLÁS

Az emberiség elleni bűncselekmények és a népiirtás tagadása egyike a neonácizmus leghatékonyabb fegyverének és büntetőjogi tilalma az utóbbi években több európai állam büntető törvénykezésében megjelent.

Minden demokratikus berendezkedésű államnak komoly gondot okozhat a szélsőjobb, vagy szélsőbal politikai mozgalmak kiteljesedése, amely potenciális fenyegetés a demokrácia ellen, de legalábbis komoly politikai „izgatószer”. Ezért nem engedhető meg, hogy ez a legújabbkori politikai megtévesztés büntetlen maradjon.

A történelmi tények eltorzításának tudományos felismertetése még legmorálisabb és politikailag stabil demokráciákban sem hoz elegendő eredményt. Ez az oka, hogy egyre több államban ismerik el ezt a jelenséget, a népiirtás és az emberiség elleni bűncselekmények tagadását, sui generis bűncselekménynek.

Konklúzió

Ha a Holocaust tagadása nem jár együtt más, antiszemita izgatásnak tekinthető kijelentésekkel, izgatásként nem büntethető. A valótlanítás terjesztésének, a bűntények magasztalásának és tisztára mosásának, vagy az emberi becsület és jog megsértésének megbüntetése túl tág és pontatlan kategóriák. Azok számára, akik a Holocaust tagadásának megbüntetését politikailag fontosnak és kívánatosnak tartják, egy a már létező, és itt bemutatott törvényekhez hasonló *lex specialis* kidolgozása az ajánlatos, amelyben a Holocaust tagadása jól körülírható, pontos kategória.

Kádár Judit fordítása

Jegyzetek

1 Egy hónaptól egy évig terjedő börtönbüntetés, vagy 2000–300 000 frank fizetendő bírság, vagy mindkettő.

2 E módok a következők: nyilvános helyen vagy eseményen mondott beszédek, kiáltások vagy fenyegetőzések, vagy írás, nyomtatványok, rajzok, metszetek, festmények, jelvények, vagy bármely más írásra alkalmas eszközök, melyeket árusítanak, forgalmaznak, megvételre ajánlanak vagy

nyilvános helyen és eseményeken kiállítanak, vagy az audiovizuális kommunikáció bármely médiumában közrebocsátanak.

3 A meghatározás: „Gyilkosság, emberirtás, leigázás (enslavement), éheztetés, deportálás és egyéb embertelen tett, melyet bármely polgári lakosság ellen a háború előtt vagy alatt követtek el, vagy bármely, a Katonai Bíróság által büntettnak nyilvánított bűntény véghezvitele során, vagy azzal kapcsolatban álló politikai, faji vagy vallási okokból történő üldöztetés, akár az illető ország törvényeibe ütközik, akár nem”.

4 Bundesgesetzblatt (BGBl.), 1992. március 29., 1992/57. számú törvényt módosítás.

5 A 3g § egytől tíz évig terjedő börtönbüntetést határoz meg. A 3j § előírja, hogy a büntetendő cselekményt esküdtbíróság vizsgálja.

6 A büntetőtörvény 1985. június 13-i módosítása, 21. tv. Bundesgesetzblatt (19851) (BGBl.) I.965.

7 (1986) Sefer Hahukim, 1187.sz.196.

8 Izrael állam törvényei 154 (1949/1950)

9 Határozat a rasszizmus és idegengyűlölet feltámadásáról Európában és a szélsőjobb erőszakra, A3-0127/93. sz. (Európa Parlament, az 1993. ápr.21-i ülés jegyzőkönyve, 19.tétel.)

10 B3-208, 0218, 0219, és 0283/93-as számú határozatok. (Európa Parlament, az 1993. február 11-i ülés jegyzőkönyvei, 3. tétel)

Megőrzöm nevük emlékét...

...házamban és falaimon belül, különbül, mint a fiak és a lányok... (Jes 56,5)

A fenti sorok Jeruzsálemben, a Jad Vasem emlékparkban olvashatók, ahol megörökítik azon nem zsidók nevét, akik a Holocaust idején zsidókat mentettek. Eddig 11 000 Igaz Embert találtak meg, köztük a következő magyarokat:

Almásy Tibor	Farkas Miklós	Jászai Ferencné	Lengyel Piroska	Páhi Gáspár	Szabó Erzsébet
id. dr. Antall József	Farkas György	Jármer Júlia	Limpek-Knostek	Pápai Károlyné	Szabó László
Arnóczy Flóra	Ferencfalvi Kálmán	Jármer Lajos	Erzsébet	Pásztor Lajos	Szabó Imre
Auer Erzsébet	Ferenczi Béniné	Jereczán Ara	Limpek-Knostek	Pásztor Lajosné	Szabó Sándor
Auer Mária	Fertetics Ferenc	Juhász Margit	Ádám	Papp Viktor	Szalkai István
Bakonyi Sándorné	Franko Dezső	dr. Kaba Márton	Löwenberg-Loen	Perjési Ferenc	Szelei Jánosné
Balogh Endre	Franko Ferenc	Kálmán János	Celesztin	dr. Petényi Géza	Szelecza Mária
Báthory Imre	Fülöp Emmy	dr. Kanizsai László	dr. Lukács Antal	dr. Petrovics László	Szentesi Géza
Bánkúti Ferenc	Fülöp János	dr. Karig Sára	Majoros Gyula	dr. Petrovics Suzsza	Szentesi Mária
Bánkúti Ferencné	dr. Gervay Augustia	Kertész Dezső	Márton István	Poór Miklós	Szőnyi István
dr. Bittner Helmut	Gáti Józsefné	Képes Hargita	Dr.Máthé Klára	Purgat János	Szőnyi Rózsa
Bősze Erzsébet	Golopencza Illés	Andrásné	Máthé Elek	Raile Jakab	Talan Ákos
Bősze József	Gorup Györgyné	Kiss Eszter	Mattyasovszky	Reviczky Imre	Valik Erzsébet
dr. Branszka Tibor	Grabovicz József	Kiss Sándor	Istvánné	Rohringer Károly	Valik János
Breiner Paula	Hankó Mátyás	Kiss Barna	Megyeri Károly	Rohringer Sára	Vasdenyey István
Burza László	Hegedűs Zsuzsa	Dr.Kiss Géza	Mikulai Gusztáv	Ruzicska György	Vass Gábor
Csizmadia Olga	Hegedűs Erzsébet	Klement Károlyné	Mészáros Erzsébet	Sátori Mária	Ván Zsuzsanna
Csizmadia Malvin	Heintz Erzsébet	Konrádi László	Michnai László	Schalcház Sára	Tirc László
Daniel Sándor	Hergett Józsefné	Kovács Gyula	Nagybaconi Nagy	dr. Schlachta Margit	Zsoldás Andor
Demény Vera	Hercegh Géza	Kovács Gyuláné	Vilmos	Schindele Cecillia	
Dobrowicz Mária	Hercegh Gézáné	Kovács József	Nemes Takács	Schuk Katalin	
Dreisziger Kálmán	Hevessy Dezső	Kolosi József	Magdolna	dr. Simon Balázs	Horváth Kálmán elismerése folyamatban van, aki századosként több gettóból a deportálás elől vonultatott be századához munkaszolgálat alatti és feletti korúakat. Beosztottjait megmentette.
Dreisziger Karolin	Hirschau Anna	dr. Kopházi Erzsébet	Novák István	Sipos Eleonóra	
dr. Dobek Pálné	Horváth Elek	dr. Kopácsi Sándor	Nyeste József	Schaffer Ferenc	
Éliás Tóth Ilona	Horváth Lajosné	Kolosi József	Oláh György	Shaffer Ferencné	
Fajó Erzsébet	Horváth István	Koren Magda	Olt Mária	Somogyi Károly	
Farkas Abonyi Zsuzsa	Horváth Mária	Koren Emil	Outlik Géza	Schweder Júlia	
Farkas Abonyi Mária	Horváth Mihályné	Kőrösi Antal	dr. Ozorai Éva	Stehlo Gábor	
Farkas Anna	Hubay Endre	dr. Kun József	Ozorai Imre	Sterneder Margit	
Farkas Kálmán	Hubay István	Kurunczy Józsefné	Dr.Ozoray Magda	Strauss József	
Farkas István	Hubay Mariann	Lang József	Dr.Ozoray Miklós	Strauss Margit	
Farkas Istvánné	Jászai Ferenc	Lang Mária	Parocai Veronika	Szabó Árpád	

Felhívás

*Mert megadatott itt nyugodnia,
itt nyugszik most Pészáh, Péter fia.
Néhány barátom volt, míg állt a házam,
s szebb volt az ősz, mint más provinciában.*

(Székely Magda: Egy régi budai sírkőre)

Magyarország 1944-es német megszállásával megpecsétlődött a területén élő zsidó polgárok sorsa. Az idegenben elpusztított *Hatszázezer* – akiknek sajnó hiánya immár soha, semmivel nem pótolható – nem nyugodhat hazai földben. A magyar vidék ezrelékére apadt lélekszámú közösségei, a visszatértek lassú felmorzsolódásával a bolsevik diktatúra szorításában tovább fogyatkoztak, s az 1956-os forradalom utáni emigrációs hullám a vidék maradék-zsidóságát is jórészt magával sodorta.

Elárvultak, gazdátlanok lettek a zsidó temetők.

A maradék maradéka – napjainkban idős, megfáradt emberek – nem képes betölteni az űrt, végezni azt a feladatot, mely a zsidó hagyomány folytán szent kötelessége, s mely a Hatszázezer holocaustjával, a megszakadt természetes láncolattal aránytalanul nagy terhet ró rá.

Felhívással fordulunk elsősorban a vidék Magyarországának önkormányzataihoz, egyházközségeihez és híveihez, iskolai tanáraihoz és diákjaihoz, hogy a magyarországi holocaust ötvenedik évfordulóján – a hatszázezer magyar-zsidó mártír emlékére – segítsék közösségünk egykori és mai honi jelenlétének megőrzését, segítsék fennmaradni a magyar történelem egy szeletének emlékét: a több mint másfél ezer, enyészett fenyegette zsidó temetőt. Forduljanak a helyi hitközségek, szórványok képviselőihez, temetők gondnokaihoz, ezek híján a Budapesti Rabbisághoz (1075 Budapest, Síp u. 12. tel.: 142-1180), ha kérésünk egyetértésükkel találkozunk, ha úgy

érzik, méltányos tenniük, megfékezvén a feledést: a temetők és az emlékezés gazosodását.

Számos helyen indult már el hasonló kezdeményezés, s ért eredményesen célt. Legyen ez társadalmi mozgalom a magyarországi Vészkorszak félévszázados évfordulóján. Legyen mementó, de jel is, hogy a XX. századvég Magyarországnak polgárai a közéleti indulatokra emberi tettekkel felelnek; hogy okulva a históriából, az egymásért viselt felelősség méltóságával lépnek fel a holocaust-tagadó történelemhamisítókkal szemben, s nem hagyják, hogy politikai hamiskártyások szította indulat mérgezze a demokrácia friss légkörét.

Felhívásunkat eljuttatjuk az ország közjogi méltóságaihoz, s a tömegkommunikáció eszközei révén a legszélesebb nyilvánosság-hoz.

Bízunk benne, hogy szavunk meghallgatásra, segítségért nyújtott kezünk baráti jobbokra talál. Talán e kérés és a remélt válasz egy olyan társadalmi beszélgetés kezdetül szolgálhat, mely – bár kényszerű okok miatt évtizedeket késett – valamennyiünket elvezetheti egy felszabadultabb, őszintébb viszonyhoz.

Amikor szélsőséges csoportok olykor sírköveken üzennek holtaknak és élőknek, hogy nincs helyük e hazában, legyen e gesztus méltó felelet: adassék a holtaknak igazi nyughely, az élőknek biztatás, hogy a többség felelősséget érez és visel azokért, akiknek e jelzés meghozhatja a lélek békéjét, a test nyugalmát.

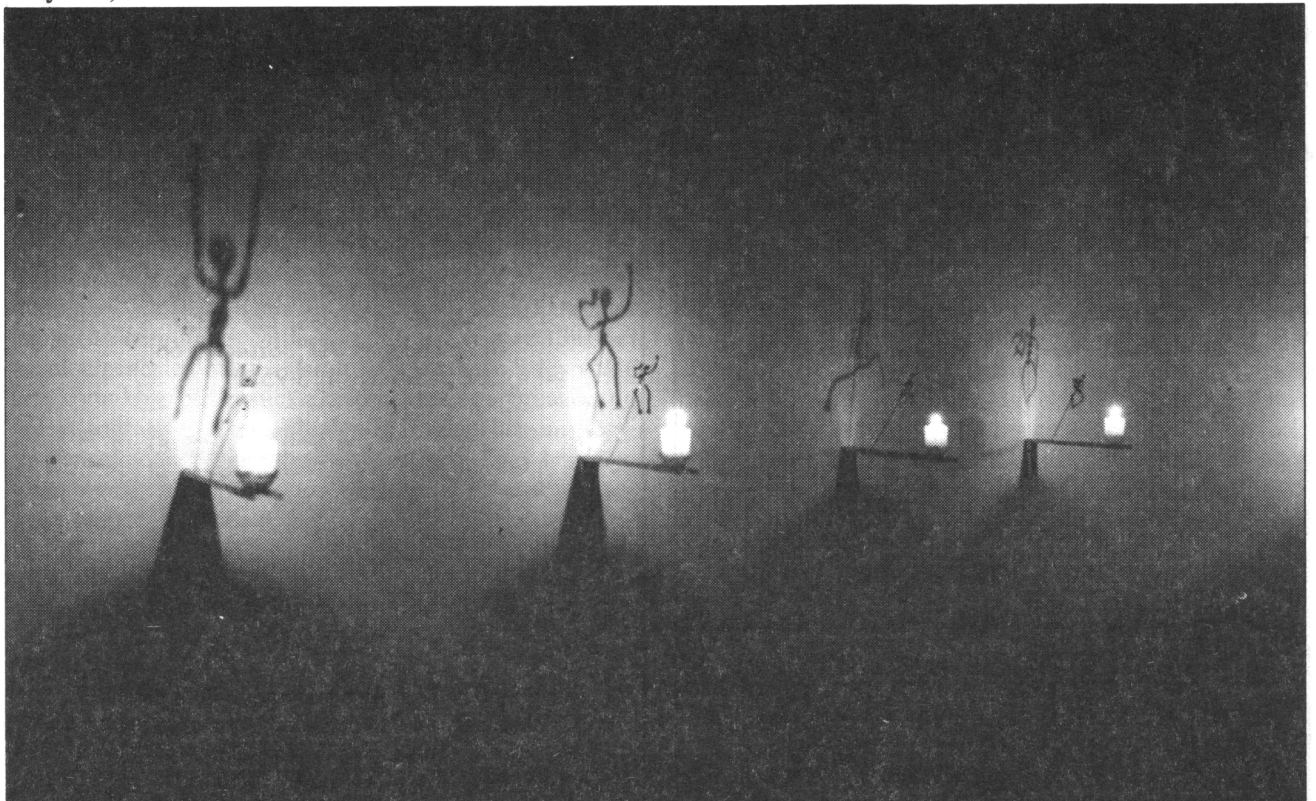
Budapest, 1994. március 20.

Szántó T. Gábor

a Szombat főszerkesztője

A fenti szöveg a Zsidó Kultúra Napján, 1994. március 20-án rendezett Szombat Szalon előtt hangzott el.

Árnyékok, 1987

ELTVALTX

Repüljön velünk! Most már hetenként háromszor.
Közvetlen járat Eilatra.

Életbe lépett nyári menetrendünk:

Indulás		érkezés
Budapestről	-LY 367 -	Tel Aviv-ba
vasárnap 23.40		hétfőn 03.45
Kedden és csütörtökön 12.40		16.45

Indulás		érkezés
Tel Aviv-ból	-LY 368 -	Budapestre
vasárnap 19.45		22.05
Kedden és csütörtökön 8. 45		11.05

Minden csütörtökön közvetlen csatlakozási lehetőség
Bombay és Bangkok, Johannesburg és Peking felé is.

Várjuk képviselőtűnkön!

1052 Budapest, Kristóf tér 6. II. em. 1.
Telefon: 266-2970. Fax: 266-2973

ELTVALTX

Rabbi, kántor kerestetik!

Németországi kisváros hit-
községe keres rabbit vagy kán-
tort, aki előimádkozást és hittan-
oktatást is vállalna. Német tudás
szükséges, család nem akadály.
„Sürgős” jelígre a kiadóba.

H-1051 BUDAPEST
Nádor (Műnch F) utca 14.
Tel.: (36-1) 131-7167, 131-7312
Fax: (36-1) 111-7209
Tx: 223381

IDEGENFORGALMI KFT.
TRAVEL AGENCY LTD.
REISEBÜRO GMBH.

MÁLTA

a Földközi tenger gyöngyszeme, egyhetes
üdülés júniustól októberig repülővel, három-
csillagos szállodában félpanziós ellátással
55 300,- Ft

OLASZORSZÁG

Bibione tengerparti apartmanok, májustól
októberig 15 900,- Ft-tól

SPANYOLORSZÁG

Calella, luxus autóbusszal (1 éjszaka Nizzá-
ban) egyhetes, félpanziós szállodai üdülés
15 800,- Ft-tól + közlekedés.

**REPÜLŐJEGYEIT TOVÁBBRA
IS VÁSÁROLJA NÁLUNK –
KEDVEZMÉNNYEL**

AMI – MEGBÍZHATÓ

Eljött a tavasz, vár a terasz!

A FémBútor Kft. Magyarország legnagyobb
camping- és teraszbútor gyártó cége. A termékek
belföldön és exportra egyaránt értékesítésre
kerülnek.

Érdeklődés: 1107 Budapest, Mázsza u. 3-5.

Telefon: 157-1088, 147- 4327

Üzlet: Budapest VIII., József krt. 66.

Telefon: 113-9530

FÉMBÚTOR LTD.

The biggest Hungarian camping furniture producer.

Information: 1107 Budapest, Mázsza u. 3-5.

Phone: (36-1) 157-1088

Fax: (36-1) 280-1950

„Eichmann Jeruzsálemben”

Gershom Scholem és Hanna Arendt levélváltása*

Kedves Hanna!

Jeruzsálem, 1963. június 23.

Elmúlt hat hét azóta, hogy megkaptam az Eichmann-perről szóló könyvét; s ha késve írok, ennek az az oka, hogy csak most tudok időt szentelni a könyv alapos tanulmányozására. Az Ön által tett különféle állítások tényszerű és történelmi hitelességének kérdésébe, – hadd mondjam így – nem merülök bele. Azonban, abból ítélve, ahogy Ön az általam is jól ismert problémának ezeket az aspektusait kezeli, attól tartok, hogy könyve nem mentes a tévedésektől és torzításoktól. Bár nem kétkem, hogy a könyv tárgyi hitelességét más kritikusok is – akik sokan lesznek – fel fogják vetni, az általam itt nyújtott kritikának nem ez a központi tárgya.

Könyve két pólus között mozog; a zsidók magatartása a katasztrófa napjaiban és Adolf Eichmann felelőssége között. Időm nagy részét, mint Ön is tudja, a zsidók ügyének figyelmes vizsgálatával töltöttem, nem jelentéktelen annak az anyagnak a mennyisége, melyet e témakörben áttanulmányoztam. Nagyon is tisztában vagyok azzal – csakúgy mint az események minden más szemlélője –, hogy az egész probléma milyen bonyolult és komoly, mennyire nem kicsinyíthető, milyen kevésbé átlátható. Tudom, hogy a zsidó történelemnek vannak aspektusai (több mint negyven éve alig tanulmányoztam mást ezen kívül), melyek túllépik a felfogóképességünk határait; egyik oldalon az odaadás ennek a közel démoni világnak a dolgai iránt, a másik oldalon az ebben a világban való tájékozódás alapvető bizonytalansága – a bizonytalanság, melyet szembe kell állítani a hívő bizonyosságával, melyről – sajnos – oly keveset szól az Ön könyve. Volt gyengeség is, bár hősiességgel körülfont gyengeség, melyet nem könnyű kibogozni; de a hitványság és hataloméhség szintén megtalálható. Ám ezek a dolgok mindig is léteztek, igencsak fura lenne, ha a katasztrófa napjaiban nem tűntek volna újra fel. Így volt ez 1391-ben, annak a generációnak a katasztrófája kezdetén; s így volt ez a mi korunkban is. Ezeknek a kérdéseknek a megvitatása, úgy vélem, jogos is és elkerülhetetlen is, bár nem hiszem, hogy a mi generációnk abban a helyzetben lenne, hogy bármilyen történelmi ítéletet kimondjon. Nincs meg a kellő távolság, mely önmagában lehetővé teszi az objektívitás valamilyen fajtáját, ez érthető módon belőlünk hiányzik.

Mindazonáltal nem mellőzhetjük ezeket a kérdéseket. Ott a kérdés, melyet Izrael új, fiatal generációja vet elénk: miért hagyták magukat lemeszárolni? S a kérdés maga, az én

szememben, mélységesen jogos; nem látok semmilyen könnyen megfogalmazott választ rá. Könyve mégis minden egyes döntő pillanatban csupán a zsidók *gyengeségéről* szól ebben a világban. Kész vagyok elfogadni ezt a gyengeséget, de az Ön könyve olyan hangsúlyt helyez rá, mely véleményem szerint, megszünteti a beszámolója objektívitását és felveszi a rosszindulat felhangját. A probléma, elismerem, valódi. És mégis, miért hoz a könyve olyan erős keserűséget és szégyent nem az összeállításra, hanem annak összeállítójára? Miért van az, hogy az események Ön által leírt változata, oly gyakran mintha közénk és az események közé állna, mely eseményekre helyesen hívja fel a figyelmünket? Amennyiben van válaszom, azt éppen az Ön által érzett mély tiszteletem miatt nem merem visszafojtani; s ez a válasz a véleménykülönbségünk gyökeréig hatol: a szívtelen, gyakran szinte gunyoros és rosszindulatú hangnem, mellyel ezt az életünk velejét érintő témát kezeli könyvében, s ami ellen én kifogást emelek.

A zsidó tradícióban van egy nehezen definiálható, mégis meglehetősen konkrét fogalom, az *Ahavat Jisrael*; „a zsidó nép szeretete...” Önben, kedves Hanna, mint oly sok baloldali német intellektuelben, ennek kevés nyomát találok. A beszélgetés, melyre Ön könyvében kísérletet tesz, mintha megkövetelné – bocsánat a kifejezésért – a lehető leg-régimódiabb, legkörültekintőbb, legszigorúbb bánásmódot pontosan a témát kiváltó érzések miatt, mely téma népünk egyharmadának az elpusztítása – és én Önt sem tekintem másnak, mint népünk lányának. Így nemigen tudok szimpatizálni azzal a hangnemmél – amit az angol „flippancy” szó (nyegleség, sekélyesség – *A ford. megj.*) olyan jól kifejez –, melyet a könyve folyamán gyakran alkalmaz. Ahhoz a témához, melyről beszélt, elképzelhetetlenül oda nem illő. Ilyen körülmények között nem lett volna hely arra, amit csak a szerény német kifejezéssel tudok megfogalmazni, a *Herzenstakt*-ra? Talán ez a szó nevetést vált ki Önből, bár remélem, hogy nem, mert komolyan gondolom. A sok példa közül, mellyel könyvében találkoztam – és nem fájdalom nélkül – talán egy sem fejezi ki jobban azt, amire gondolok, mint az Ön idézete (melyet kommentár nélkül náci forrásokból vett át!) a karkötőkkel, Dávid csillagokkal folytatott kereskedés a varsói gettóban, vagy a *Leo Baeck*ről szóló mondat, aki „zsidók és keresztények szemében is a »zsidó Führer« volt...” A náci kifejezés használata ebben az összefüggésben elég leleplező. Ön nem a „zsidó vezetőről” beszél, ami megfelelt volna és mentes lett volna a német szó szörnyűséges hangzásától – Ön pontosan a leghamisabb, legsértőbb dolgot mondja. Senki számára – akiről hallottam vagy olvastam – soha nem volt Leo Baeck – akit mindketten ismerünk – „Führer” abban az értelemben, ahogy Ön sugallja ezt az olvasónak. Én is olvastam Adler könyvét Theresienstadtról. Sok mindent el lehet mondani erről a

* Megjelent az *Encounter* 1964 januári számában. Gershom Scholem (1897–1982) vallástörténész, a zsidó miszticizmus kutatója, a jeruzsálemi Héber Egyetem professzora, Hanna Arendt (1906–1975) politikai gondolkodó, a new yorki New School for Social Research professzora volt.

RÖHRIG GÉZA

A tánc

*A csernobili haszidok tánca,
még így is, porrágéppuskázva,
mintha Földünk pályájára lépne
az üstdobos üstökös, mind a bolygó és csillag,
s nyakláncává lenni az Úrnak,
közéjük születne az Újnap,
hisz ömöl, emel, szent, szent,
ömöl és emel, hegyekre kapó csermely
a szívbillentyűkön játszó,
meredek boldogság,
virágosza teremnek a fák,
vízben lebegő korsó a perc,
még így is, prémföveges körtáncon érve,
csak még beljebb teljesül a haszidok érve:
a véghezvitt végtelen.*

Emlék

*Mindannyiunknak le kellett vetköznünk.
S akkor fél pillanatra megszűnt a pokol.
Egy hermafrodita állt a céklaföldön,
egy öregasszony hímveszővel.*

*A tekintetét megakadályozni
már csak akkor lehetett,
mikor felöltözhetett,
megmentvén sokunk életét,*

*ő felakasztotta magát másnap.
Talicskán vitték ki, s a keze
oly gyöngye árkat vont a földre,
hogy mindég átléptük, rá soha.*

Anna Frank

*Egy nyitott, piros és sárga mintás esernyőre
ráhajtott a busz. Mint egy trópusi gázlómadár
még elvonszolta magát az ernyő a járdáig,
hol a csatornanyílás durva csókra kapta el.*

*Kierősített város. Egy kislány áll benne,
kinek körülnéznek a hangok a füléhez érve,
s kinek kabátujjából szürkében olyan rózsza lóg,
mit a gejl tortasírokra fektet ki a Hold.*

könyvről. De nem volt az a benyomásom, hogy a szerző – aki olyan személyekről beszél, akikről meglehetősen különbözök, igen nyers, éles beszámolókat hallottam –, valaha is közvetlenül vagy közvetve ebben a stílusban beszélt volna Baecről. Bizonyos, hogy népünk szenvedésének feljegyzését számos vitatható alak neve terheli, akik megérdemlik, vagy már megkapták jogos büntetésüket: hogy is lehetne másként egy ilyen rettenetes méretű tragédiában? De minderről ezen a teljesen oda nem illő hangon beszélni – a megbélyegzett németek előnyére, akiket az Ön könyve nagyobb ékesszólásra emel, mint saját népe sorsának meggyászolása – így nem lehet a tragédia színteréhez közelíteni.

A zsidók ilyen szélsőséges körülmények közötti – melynek egyikünk sem volt kitéve – viselkedésének problematikájában, az Ön kezelésében kiegyensúlyozott ítélet helyén gyakran bukkanok egyfajta demagóg túlzásakarára. Melyikünk a megmondhatója ma, hogy a zsidók idősebbjeinek – vagy bárminek hívjuk őket – milyen döntéseket kellett volna hozniuk olyan körülmények között. Én sem olvastam kevesebbet, mint Ön erről a témáról, és még mindig bizonytalan vagyok. De az Ön elemzése nem erősít meg abban, hogy az Ön bizonyossága megalapozottabb, mint az én bizonytalanságom. Vegyük példának a *Judenrat*-ot, voltak köztük disznók és szentek is. Mindkét változatról sokat olvastam. Köztük sok olyan ember is volt, akik semmiben sem különböztek tőlünk, akik borzalmas döntésekre voltak kényszerítve olyan körülmények között, melyek megismétlését, rekonstruálását elkezdni sem tudjuk. Nem tudom, hogy igazuk volt-e vagy tévedtek. Nem szándékozom ítélni sem. Nem voltam ott.

Nyilvánvaló, hogy voltak olyan emberek Theresienstadtban – s ezt minden volt fogoly megerősítheti – akiknek a viselkedése a legszigorúbb elbírálást érdemli. De minden egyes esetben látjuk, hogy az egyéni ítélet változó. Például, miért lőtték le a náci az egyik ilyen „vitatható alakot”, *Paul Eppsteint*? Erre Ön nem ad magyarázatot. Mégis, az ok világos; pontosan azt tette – amit Ön szerint minden komolyabb veszély nélkül megengedhetett magának –, hogy elmondta az embereknek Theresienstadtban azt, ami Auschwitzban várt rájuk. Mégis, huszonnégy órával később kivégezték.

Mindamellett, az Ön tézise ezekről a náci machinációkról, melyek a kínzó és az áldozat közötti különbség elhomályosítására voltak hivatottak – ezt a tézist alkalmazza, hogy megtámadja az Eichmann perbeli üldözést – számomra hamisnak és részrehajlónak tűnik. A táborokban, ahol módszeresen leacsonyították az embereket; mint Ön is mondja, a saját megsemmisítésükben való részvételre, rabtársaik kivégzésében való asszisztálásra kényszerítették őket. Ezzel a kínzó és az áldozat közötti különbség elhomályosult? Micsoda romlottság! Úgy tűnik, arra kérnek, ismerjük be, hogy a zsidók is kivették a „részüket” a népiirtás aktuáiból.

Ez a tipikus *quaternio terminorum*.

Nemrég olvastam egy könyvről, melyet a katasztrófa napjaiban – teljes tudatában annak, hogy mi várható –, a piotrkovi rabbi, *Moses Chaim Lau* írt. Ez a rabbi megpróbálta definiálni amilyen pontosan csak lehet, hogy ilyen szélsőséges helyzetekben mi a zsidó kötelessége. Ebben a meghatározó és rettenetes könyvben – mely nem áll egyedül – sok

minden egybevág az Ön általános tézisével (de nem az Ön hangnemével). Ön a könyvében sehol nem teszi világossá, hány zsidó tette, amit tett, annak teljes tudatában, hogy mi várt rájuk. A szóban forgó rabbi nyájával együtt Treblinkába került – bár korábban felszólította híveit, hogy szökjenek meg, s hívei őt szólították fel ugyannerre.

A zsidó heroizmusa nem mindig a harcos katona heroizmusa volt; nem is szégyeltük mindig ezt a tényt. Nem tudom megcáfolni azokat, akik azt mondják, hogy a zsidók megérdemlik a sorsukat, mert nem tettek korábban lépéseket saját maguk megvédése érdekében, mert gyávák voltak stb. Nemrég találkoztam ezzel az érveléssel egy őszinte zsidó antiszemita, Kurt Tucholsky könyvében. Természetesen én nem tudom Tucholsky ékesszólásával kifejezni magam, de nem tagadhatom, hogy igaza van: ha minden zsidó elmenekült volna – különösen Palesztinába –, akkor több zsidó maradt volna életben. Hogy ez mennyiben lett volna lehetséges a zsidó történelem, zsidó élet speciális körülményeinek szemszögéből nézve és hogy van-e Hitler bűnében történelmi részük, az egy más kérdés.

Nem szölok semmit könyve másik központi kérdéséről: Eichmann bűnéről vagy bűnének mértékéről. Olvastam a bírósági ítélet szövegét és az Ön pótváltozatát is. A bíróságot meggyőzőbbnek tartom. Az Ön ítéletének alapja – nekem úgy tűnik – egy elképesztő *non sequitur*. Érvelése egyformán vonatkozik azoknak az embereknek az ezreire, talán millióira, akik számára az Ön végső ítélete releváns. Az utolsó mondat tartalmazza az okot, amiért Eichmann fel kell akasztani, a szöveg hátralévő részében Ön részletesen kifejti nézetét – melyet nem osztok Önnel – miszerint a bűnvádi eljárásnak nem sikerült bebizonyítania azt, amit eredetileg be akart bizonyítani. Erre vonatkozólag hadd említsem meg az Izrael elnökéhez intézett levélen kívül – melyhez nemcsak nevemet adtam, kérve, hogy az ítéletet ne hajtsák végre – azt a héber esszét is, ahol kifejtettem, miért tartottam az ítélet végrehajtását – melyet Eichmann minden vonatkozásban, beleértve a bűnvádi eljárást is, megérdemelt – történelmileg helytelennek, hivatkozva éppen a német néphez kötődő történelmi viszonyunkra. Itt most nem hozom fel indokaimat újra. Csak annyit szeretnék megemlíteni, hogy az Ön Eichmann ábrázolása, mint azé a személyé, aki „megtért a cionizmushoz”, csak olyan valakitől eredhet, aki mély ellen-szenvet érez minden iránt, ami a cionizmussal kapcsolatos. Könyvének idevágó passzusait lehetetlen komolyan venni. Ez felér a cionizmus kicsúfolásával; és én kénytelen vagyok azt a következtetést levonni, hogy Önnek valóban ez volt a szándéka. Ne erőltessük tovább a témát.

Könyvét elolvasva változatlanul nem vagyok meggyőződve a „gonoszság banalitása”-tézisééről, mely, ha lehetünk az alcímnek, az Ön teljes érvelésének alapját képezi. Ez az állítás úgy hat rám, mint egy elcsépelet szólam, nekem nem imponál, úgy bizonyosan nem, mint egy mély elemzés terméke – mely analízist oly meggyőzően nyújtja át nekünk, egy egészen más, a totalitarizmusról szóló könyvének valóban ellentmondásos elméletnek szolgálatában. De abban az időben, nyilvánvaló, hogy még nem tette meg azt a felfedezést, hogy a gonoszság banális. Abból a „radikális gonoszból”, mely olyan kifejezőkészségről tanúskodik, nem maradt más, mint ez a szólam. Ennél többet kellett volna

tenni, komolyabb szinten kellett volna megvizsgálni a kérdést, mint a morálfilozófia vagy a politikai etika lényeges fogalmát. Sajnálom, – és azt hiszem ezt teljesen elfogulatlanul, minden ellenségeskedés nélkül mondom –, de képtelen vagyok könyve téziséét komolyan venni. Korábbi könyvére gondolva, mást vártam Öntől.

Gershom Scholem

Kedves Gerhard!

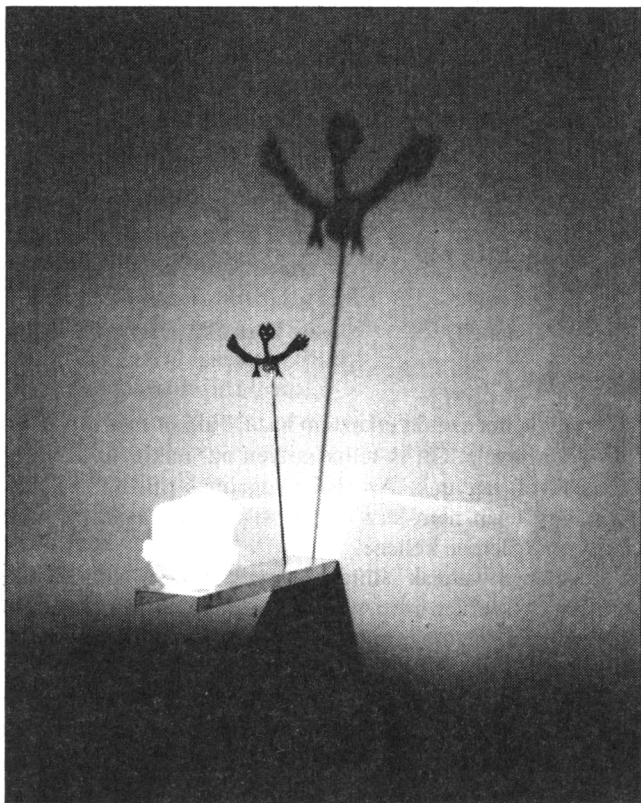
New York City, 1963. július 24.

Egy héttel ezelőtt érkeztem haza, s akkor már itt várt az Ön levele. Ön is tudja milyen az, mikor öt hónapig távol vagyunk. Az első nyugalmas pillanatban írok most, így talán nem lesz olyan csiszolt a válaszom, mint amilyennek lennie kellene.

Levelében vannak állítások, melyek nem vitathatóak, egészen egyszerűen azért, mert hamisak. Hadd foglalkozzam először ezekkel, hogy azután a vitára érdemes témákkal folytathassuk.

Nem vagyok egyike a „baloldali német intellektueleknek”. Ezt Ön nem tudhatta, hiszen nem ismertük egymást fiatal korunkban. Én erre semmiképpen nem vagyok büszke és vonakodom hangsúlyozni – különösen ennek az országnak a McCarthy korszaka óta. Későn értettem meg Marx jelentőségét, mert fiatal koromban sem a politika, sem a történelem nem érdekelt. Ha mondható olyasmiről, hogy „innen vagy onnan jöttem”, akkor az a német filozófia tradíciója.

Ami egy másik állítását illeti, sajnos, nem mondhatom, hogy Ön nem ismerhette a tényeket. Meghökkenőnek tartom, hogy azt írja „én Önt sem tekintem másnak, mint népünk lányának”. Az igazság az, hogy soha nem akartam másnak mutatkozni, vagy másmilyennek lenni, mint ami vagyok, és ez a gondolat még csak meg sem kísértett. Ez olyan, mintha azt mondanánk, hogy férfi vagyok és nem nő – vagyis örültség. Természetesen tudom, hogy még ezen a szinten is van „zsidó probléma”, de ez soha nem volt az én problémám – még gyerekkoromban sem. Zsidóságotam mindig úgy tekintettem, mint életem egyik vitathatatlan tényező adatát, és soha nem kívántam megváltoztatni vagy letagadni ezt a tényt. Van egy olyan dolog, mint az alapvető hála mindenért, hogy minden olyan amilyen; ami *megadatott* és ami nem történt, nem történhetett meg; hála a *physei* és nem a *nomoi* dolgokért. Bizonyos, hogy ez az attitűd pre-politikus, de rendkívüli körülmények között – mint amilyenek a zsidó politika körülményei – elkerülhetetlen, hogy ne legyenek negatív politikai következményei, mint ahogy voltak is. Ez az attitűd bizonyos viselkedésmódokat lehetetlenné tesz – pontosan azokat, amiket Ön a vizsgálataimból hajlandó kiolvasni. (Egy másik példa erre: Ben Gurion Kurt Blumenfeldről írt nekrológiájában sajnálatát fejezi ki afelett, hogy Blumenfeld nem találta helyénvalónak a neve megváltoztatását, mikor kivándorolt Izraelbe. Nem nyilvánvaló, hogy Blumenfeld éppen abból az okból nem tette ezt, amiért fiatal korában cionista lett?) Az én álláspontom ezekben a kérdésekben biztos ismeretes volt Ön előtt is, s számomra felfoghatatlan, hogy miért akar minden áron megbélyegezni

Árnyékok, 1987

olyasvalamivel, ami soha nem illett rám sem a múltban, sem most.

Hogy a lényegre térjek; hadd kezdjem az előbbi állításom folytatásával, azzal, amit Ön *Ahavat Jisrael*-nek, „a zsidó nép szeretetének” nevez. (Közbevetőleg mondom, nagyon hálás lennék Önnek, ha elmondaná, mióta játszik ez a fogalom szerepet a judaizmusban, mikor használták először a héber nyelvben, irodalomban stb.) Teljesen igaza van – a „szeretetek” ez a fajtája nem hat meg, mégpedig két okból: soha életemben nem „szerettem” egyetlen népet sem vagy közösséget sem a német népet, sem a franciát, sem az amerikaiakat, sem a munkásosztályt vagy ehhez hasonlókat. Én valóban „csak” a barátaimat szeretem, és az egyetlen fajta szeretet, amit ismerek, amiben hiszek, az a személyek szeretete. Másodsorban, ez a „zsidók szeretete”, nekem meglehetősen gyanúsnak tűnik, mivel magam is zsidó vagyok. Nem szerettem magamat vagy bármit, amiről tudom, hogy a saját személyem része és darabja. Hogy ezt világossá tegyem, hadd meséljek el egy beszélgetést, melyet egy prominens politikai személlyel folytattam Izraelben, aki védelmébe vette a – véleményem szerint katasztrófális – vallás és állam szét-nem-választását Izraelben. Amit mondott – nem vagyok benne biztos, hogy pontosan adom vissza a szavait –, az körülbelül így hangzott: „Ön meg fogja érteni, hogy én, mint szocialista, természetesen nem hiszek Istenben; én a zsidó népben hiszek”. Megdöbbenőnek találtam ezt a kijelentést, és döbbenetemben akkor nem is válaszoltam. De felelhettem volna; ennek a népnek a nagysága valamikor abban állt, hogy hitt Istenben, és oly módon hitt benne, hogy az iránta érzett bizalom és szeretet nagyobb volt

a félelménél. És most ez a nép csak magában hisz? Ebből mi jó származhat? Nos, ebben az értelemben nem „szeretem” a zsidókat, s nem is „hiszek” bennük; csupán hozzájuk tartozom, ami magától értetődő, vitathatatlan, kétségtelen.

Ugyanerről a kérdésről politikai értelemben is beszélhetnénk; és akkor a patriotizmus felé sodródnánk. Hogy állandó ellenzékiesség és kritika nélkül nem létezhet patriotizmus, abban kétségtelen azonos talajon állunk. De elismerem Önnek valamit ezen túl is; nevezetesen azt, hogy a saját népem által elkövetett rossz cselekedet természetesen több bánatot okoz nekem, mint a más népek által elkövetett méltánytalan cselekedetek. Mindazonáltal ezt a fájdalmat, véleményem szerint, nem kell kimutatni, még akkor sem, ha bizonyos tetteknek, attitűdöknek ez a legbelső motivációja. Általánosságban véve, a „szív” szerepe a politikában, számomra nagyon is vitatható. Ön is ugyanolyan jól tudja, mint én, hogy milyen gyakran vádolják lelketlenség-gel, szívtelenséggel – ahogy Ön nevezi, a *Herzenstakt* hiányával – azokat, akik csupán bizonyos kellemtelen tényekről tudósítanak. Más szóval, mindketten tudjuk, mily gyakran használják ezeket az érzelmeket a ténszerű igazságok leplezésére. Most nem térek ki arra, mi történik, mikor a nyilvánosság előtt mutatjuk érzelmeinket és azok a politikai ügyek tényezőivé válnak; de ez egy fontos téma, s a katasztrófális eredményeit a Forradalomról című könyvemben próbáltam ábrázolni, ecsetelve a részvét szerepét a forradalmi jellem kialakulásában.

Kár, hogy Ön nem olvasta a könyvet, még mielőtt a „hivatalos” izraeli és amerikai körökben megindult volna ellene a jelenlegi elferdítési kampány. Sajnos, nagyon kevés ember van, aki ellen tud állni az ilyen hadjáratok befolyásának. Számomra igencsak elképzelhetetlen, hogy bizonyos állításokat ennyire félreértett volna, ha nem állt volna a kampány befolyása alatt. A közvélemény, különösen ha gondosan manipulálják, mint tették ebben az esetben, nagyon erőteljes tud lenni. Vagyis, én soha nem csináltam Eichmannból „*cionistát*”. Ha Ön félreértette a mondat ironiáját – ami világos *oratio obliqua* volt, Eichmann saját szavainak idézése –, arról én nem tehetek. Biztosíthatom, hogy a tucat olvasó közül, akik megjelenés előtt olvasták a könyvet, senkinek nem voltak kétségei. Továbbá, soha nem kérdeztem, „miért hagyták magukat a zsidók lemeszárolni”. Éppen ellenkezőleg, megvádoltam Hausnert, hogy a tanúk sorának adta fel ezt a kérdést. Nem volt nép, nem volt csoport Európában, mely a terror közvetlen nyomása alatt máshogy reagált volna. A kérdés, melyet feltettem, a zsidó funkcionáriusoknak a „végső megoldás” alatti együttműködését érintette, s ez a kérdés olyan nagyon kényelmetlen, mert nem állíthatjuk, hogy árulók voltak. (Voltak árulók is, de ez most nem tartozik ide.) Más szóval, 1939-ig, sőt 1941-ig bármit tettek vagy nem tettek a zsidó vezetők, az érthető és megfogható. Csak később válik a kérdés roppant problematikus. Ez az ügy felmerült a tárgyalás alatt, s nekem természetesen kötelességem volt erről beszámolni. Ez képezi a mi részünket az úgynevezett „meg nem tanult múltból”, és – bár Önnek igaza lehet, hogy túl korai még „kiegyensúlyozott ítéletet” mondani (ugyan ezt kétlem), azt igenis hiszem, hogy csak úgy tudunk kiegyezni ezzel a múlttal, ha elkezdünk ítéletet mondani róla, ha őszinték vagyunk vele szemben.

Világosan kifejtettem álláspontomat, s mégis. Ön nyilvánvalóan nem értette meg. Azt mondtam, hogy nem volt lehetőség az ellenállásra, de a *semmit csinálás* lehetősége megvolt. Ahhoz, hogy valaki semmit ne tegyen, nem kellett szentnek lennie, csak annyit kellett mondani, hogy: én egy egyszerű zsidó vagyok és nem kívánok semmilyen más szerepet játszani. Hogy ezek az emberek, vagy némelyikük, akasztást érdemelnek-e, ahogy Ön utal rá, az egy teljesen más kérdés. Amiről beszélni kell, az nem annyira az emberek, mint inkább az érvek, melyekkel viselkedésüket indokolták saját maguk és mások előtt. Ezeket az érveket illetően jogunk van ítéletet mondani. Mi több, ne felejtsük, hogy borzalmas és kétségbeesítő körülményekkel van dolgunk, de nem a koncentrációs táborok körülményeivel. Ezeket a döntéseket a terror légkörében hozták, de nem a terror közvetlen nyomása, befolyása alatt. Ezek fontos fokozatbeli különbségek, amit a totalitarizmusról tanuló diákoknak ismerniük kell és számításba kell venniük. Ezeknek az embereknek mégiscsak volt bizonyos, behatárolt döntési és cselekvési szabadságuk. Mint ahogy, ma már tudjuk, az SS gyilkosok is rendelkeztek az alternatívák behatárolt választási lehetőségével. Mondhatnák volna: „Felmentést kérek a gyilkoló kötelességeim alól”, és semmi nem történt volna velük. Mivel a politikában emberekkel és nem hősökkel vagy szentekkel van dolgunk, ennek a „nem részvétel”-nek (Kirchheimer) a lehetősége a döntő, amikor ítélezni kezdünk és nem a rendszer, hanem az egyén, az ő választása és érvei.

És az Eichmann per egy egyénnel volt kapcsolatos. Én csak olyasmiről beszéltem, ami szóba került a tárgyalás alatt. Ezért nem említhettem meg a „szenteket”, akikről Ön beszél. Ehelyett az ellenállásban résztvevőkre kellett szorítkoznom, akiknek a viselkedése, ahogy mondtam, a legcsodálatraméltóbb, mert olyan körülmények között került rá sor, amikor az ellenállás gyakorlatilag lehetetlen volt. A vád tanúi között nem voltak szentek, de volt egy különösen tiszta ember, az öreg Grynszpan, akinek a vallomásáról ezért hosszan beszámoltam. A német oldalról, akárhogy is, meg lehetett említeni a Schmidt őrmester esetét. Az ő esete volt az egyetlen, amit a tárgyalás alatt megemlítettek, ezért erre kellett szorítkoznom.

Hogy az áldozat és üldöző közötti különbséget szándékosan, kiszámítottan összeroszták a koncentrációs táborokban, községek, és én ragaszkodtam a totalitarizmus módszerek eme aspektusához. De ismétlem: nem ezt értem a zsidó bűnrészességen, vagy minden értékrend teljes összeomlásán. Ez a rendszer része volt, és semmi köze nem volt a zsidókhöz.

Mint hihette Ön, hogy könyvem a „cionizmus kigúnyolása”, az rejtély lenne számomra, ha nem tudnám, hogy a cionista körökben sokan képtelenek a szokványostól eltérő vélemények, érvek meghallgatására, melyek nem csengenek egybe az ő ideológiájukkal. Azért vannak kivételek, egy cionista barátom teljesen ártatlanul megjegyezte, hogy a könyv, különösen annak utolsó fejezete (a bíróság kompetenciájának elismerése, az emberrablás igazolása) nagyon pro-izraeli, s valóban az. Önt az zavarja meg, hogy érveim, megközelítési módomból eltér attól, amihez Ön szokva van; más szóval az a gond, hogy független vagyok. Ezt úgy értem, hogy egyfelől nem tartozom semmiféle szervezethez és mindig a

magam véleményét fejezem ki, másfelől pedig nagy bizalom van a Lessing megfogalmazta *selbstdenken* iránt, melyet véleményem szerint, semmilyen ideológia, semmilyen közvélemény és semmilyen „meggyőződés” soha nem helyettesíthet. Bármilyen ellenvetései is vannak következtetéseimmel szemben, nem fogja megérteni őket, ha nem látja be, hogy ezek az én következtetéseim és senki máséi.

Sajnálom, hogy nem fejtette ki nézetét a halálos ítélet végrehajtásáról. Mert úgy hiszem, hogy ennek a kérdésnek a megvitatásával némi haladást érthetünk volna el alapvető véleménykülönbségünk pontjának kitapintásában. Ön azt mondja, hogy a halálos ítélet végrehajtása „történelmileg hamis” volt, és én kényelmetlenül érzem magam, mikor a történelem szelleme ebben az összefüggésben jelenik meg. Véleményem szerint *politikai és jogi* (s ez utóbbi számított igazán) szempontból nem csak helyes volt, hanem teljesen lehetetlen lett volna nem végrehajtani az ítéletet. Egy módon lehetett volna elkerülni, elfogadva Karl Jasper javaslatát, hogy adják át Eichmann-t az Egyesült Nemzeteknek. Ezt senki nem akarta, s valószínűleg nem is lett volna keresztülvihető. Így nem volt más alternatíva, mint felakasztani. A megkegyelmezés ki volt zárva, nem jogi alapon – a megkegyelmezés nem a jogrendszer kiváltsága –, de mert a kegyelem inkább a személyre vonatkozik, mint cselekedetére, a megkegyelmezés nem bocsát meg olyan mértékben, amennyiben ő, mint személy, több lehet, mint bármi, amit valaha is tett. Ez Eichmannról nem volt igaz. S az élete megmentése, megkegyelmezés nélkül, a jogi alapokat nézve, lehetetlen volt.

Befejezésül, hadd térjek rá az egyetlen kérdésre, melyben nem értett félre, ahol nagy örömmre, rámutatott a lényegre. Teljesen igaza van: megváltoztattam a véleményemet és már nem beszélek a „radikális gonoszról”. Rég nem találkoztunk vagy beszélhetünk erről a témáról. (Egyébként nem értem miért nevezi a „gonoszság banalitása” kifejezésemet szolámnak vagy jelszónak. Tudtommal senki nem használta a kifejezést előttem; de ez nem fontos.) Valóban, most az a véleményem, hogy a gonosz soha nem „radikális”, csak szélsőséges, sem mélységet, sem démoni dimenziókat nem tartalmaz. De belepheti és tönkretetheti az egész világot, éppen azért, mert gombamód szaporodik. „Gondolatidegen”, mert a gondolat valamilyen mélységet próbál elérni, a gyökerekig próbál hatolni, és abban a pillanatban, ahogy a gonoszra terelődik, frusztrált lesz, mert a gyökerekben semmit nem talál. Ez a „banalitása”. Csak a jónak van mélysége, csak a jó tud radikális lenni. De ez nem a megfelelő alkalom, hogy komolyan foglalkozzunk ezzel a kérdéssel. Szándékomban áll más összefüggésben kidolgozni, s Eichmann nagyon is konkrét modellje lehet mondanivalónak.

Ön levelének megjelentetését javasolja, s kérdi, van-e kifogásom ellene. Azt tanácsolnám, hogy nem érdemes harmadik személybe áttenni a levelet. A vita értékét levél jellege adja, nevezetesen, az a tény, hogy személyes baráti tájékoztatás. Tehát, ha Ön kész az én levelemet a sajátjával egyidőben megjelentetni, akkor természetesen semmi kifogásom ellene.

Hanna Arendt

Markó Beáta fordításai

Braun Róbert

Egy barátság vége

Az Arendt–Scholem levélváltás

1960 májusában jelentette be Ben Gurion izraeli miniszterelnök a Knesszetben, hogy az egyik leginkább keresett háborús bűnös, Adolf Eichmann Izraelben van és izraeli bíróság előtt kell számot adjon a háború és a náci genocídium során elkövetett cselekedeteiről.¹ Nem sokkal később Hannah Arendt, a Németországból elmenekült és az Egyesült Államokban ismertté vált politikai gondolkodó, Martin Heidegger és Karl Jaspers zsidó származású tanítványa javaslatot tett a *The New Yorker* című, népszerű értelmiségi hetilapnak, hogy amennyiben a lap erre igényt tart, szívesen beszámolna az amerikai közönségnek a várható perről.² Amint azt 1960 decemberében mesterének és barátjának, az ekkor Svájcban élő Karl Jaspersnek írta, azért

jelentkezett a *New Yorker*-nél, mert saját szemével, a szavak közvetítése nélkül, „bizarr bárgyúságában” szeretne volna látni e „kétlábon járó tragédiát”.³ Mivel – mint ugyanebben a levélben írja – korán elhagyta Németországot, nem volt alkalma közvetlenül megtapasztalni mindazt, amit Eichmann cselekedetei eredményeztek, s abban reménykedett, a személyes találkozás hozzájárul ahhoz, hogy jobban értse mindazt, amit a náci típusú totalitarizmus jelentett.

Arendt ekkor már megírta egyik legjelentősebb politikai elméleti művét, a *Totalitarizmus gyökereit*, amelyben részletesen foglalkozik mindazzal, ami 1939 és 1945 között Németországban (is) történt.⁴ Ebben, csakúgy, mint 1951-ben megjelent filozófiai írásában, az *Emberi állapotban*,

Raktár, 1989

morális szempontból a náci pusztítás alatt történeteket Kant „radikális rossz” értelmezése alapján magyarázta. Azokat a cselekedeteket, amelyek nem megbocsáthatóak s nem megbüntethetőek, és így meghaladják az „emberiesség” határait, írja Kant nyomán Arendt – abszolútnak kell tekinteni. E cselekedeteket megismerni, megérteni nem tudjuk, így a megítélés valamennyi normáját meghaladja. Ez az abszolút, „radikális” gonosz jelent meg – vélte ekkor – a náci genocídium során.⁵

Eichmann tárgyalása során Arendt éppen ezt a problémát akarta – a személyes találkozás szubjektívítása és a tárgyalás nyújtotta jogi keret objektívítása közötti egyensúly megteremtésével – vizsgálni. Kérdése az volt, hogy lehetséges-e az, hogy az ember olyan bűnt kövessen el, amely, mivel túl van megbocsátáson és büntethetőségen, meghaladja az „emberiesség” fogalmát. Az is kérdéses volt számára, hogy létezik-e olyan tökéletes ártatlanság – mint amilyen helyzetbe a zsidók kényszerítették a Holocaust során –, amely hasonlóképpen meghaladja az emberi ártatlanság kritériumait.⁶ Az Eichmann-pertől azt várta, hogy választ kap ezekre a kérdésekre, amelyek már 1944 óta foglalkoztatták.⁷

Arendt szinte mindvégig jelen volt a tárgyalási napokon, a számos, külföldről érkezett „újságíró” egyikeként hozzájutott mindazokhoz a sajtóanyagokhoz, amelyet a per lebonyolító több nyelven hozzáférhetővé tettek, s noha ivritül nem értett, barátai, elsősorban Karl Blumenfeld segítségével figyelemmel kísérte az izraeli napisajtót is. A tárgyalás fokozatosan változtatta meg korábban kialakult elképzeléseit, s úgy érezte, időre van szüksége ahhoz, hogy a Jeruzsálemben látottakat végiggondolja. Noha korábban úgy tervezte, hogy egyetlen cikkben számol be tapasztalatairól a *The New Yorker*-ben, végül arra az elhatározásra jutott – nem kis részben azért, mert úgy látta, a tárgyalásról „egyetlen komoly újságcikk sem született” –, hogy a téma hosszabb munkát érdemel.⁸

A tárgyalás után Arendt visszautazott New Yorkba, majd egy princetoni ösztöndíjat kihasználva megírta beszámolóját a Jeruzsálemben látottakról. A tanulmány három részletben jelent meg a *The New Yorker*-ben, majd 1963-ban, kibővítve, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* címmel könyv formában is napvilágot látott. A cikksorozat, majd a kötet, az Egyesült Államokban csakúgy, mint Izraelben s később Németországban hangos botrányt váltott ki. Nem sokkal Arendt könyvének megjelenése után az Egyesült Államokban működő B'nai B'rith Anti Defamation Ligája szerkesztőségeknek és befolyásos értelmiségieknek eljuttatott „javaslatában”, majd egy a „tényeket” közlő memorandumban tiltakozott a kötet ellen, s követelte a „valóság” bemutatását. Később a hatoldalal, Jacob Robinson által írt memorandum kötet terebélyesedett, s *The Crooked Shall Be Made Straight* címmel jelent meg.⁹ Nem sokkal később a per főügyésze, Gideon Hausner is megjelentette saját olvasatát a perrel, amelynek – Arendt könyvének címére utalva, ám egyszersmind az azzal kapcsolatos véleménykülönbséget is hangsúlyozva – az *Ítélet Jeruzsálemben* címet adta.¹⁰

Arendt könyve az Eichmann tárgyalás kapcsán két olyan álláspontot fogalmazott meg, amely súlyosan sértette mind a második világháború után a nácizmusról kialakult politikai-

RÖHRIG GÉZA

Pötty

*Végigköhögte mellettem az éjszakát,
hajnalban aztán rávágta.
S mikor elkezdtem én köhögni,
rosszabbul, de már jobb voltam.*

*Végigköhögte mellettem az éjszakát,
hajnalban aztán rávágta.
Most meg olyan erővel hiányzik,
mintha ő lett volna a fullánkom.*

*Végigköhögte mellettem az éjszakát,
hajnalban aztán rávágta.
Azóta nézek a fejénél ott,
egy torkos vérpöttyöt, mit az ágyon hagyott.*

A gettó

*Hányásban játszanak a gyerekek.
Ha te répakocka vagy,
én borsószem leszek,
és pöckölik egymásra
az okádék elesett katonáit.
A valóság lehetetlen,
bennem ne csámcsogjon a szellem,
ne álljon belém pillanatkolibri,
impotens és örök ez a reggel,
fölborult úthenger,
a múlt már nem érdekes, ha elhozott idáig,
pöcköljük az okádék holt katonáit:
nagyapám a bárka, apám a gerle,
én vagyok az olajág, a kicsi fiam veszi át,
ezt mondogatjuk egész nap,
de mikor be akar vésni egy képet az agy,
nem segít semmi, mert oldalról marad meg a kép,
fal mellől nézett festményt,
csíkot látsz, és nem emlékezel,
mint a szaglás a víz alatt,
vagy, de az nem te vagy,
ki mozdulatlanul szeretkezik, akár egy hüllő,
s a hullád hozzád gyámodul felnő,
és megesz, majd levedlik ő is.*

morális konszenzust, mind a túlélők érzékenységét. Amint arra a kötet alcíme is utal, Arendt felülvizsgálta a „radikális gonoszról” alkotott korábbi nézeteit, s Eichmann kapcsán arra az álláspontra jutott, hogy a náci genocídium során elkövetett cselekedetek arra mutatnak, hogy a gonosznak nincsen mélysége, vagyis nem „radikális”, épp ellenkezőleg: a gonosz banális. Amint azt a kötet újabb kiadásaiban megjelent utóiratban írta: „Eichmann nem volt Jágó vagy Macbeth, s mi sem állt távolabb tőle, mint hogy – III. Richárd – »gonosszá váljék«. Az előmenetelért való

aggódás késztette szorgalmán kívül nem voltak személyes motívumai. S e szorgalom önmagában nem volt bűnös, hiszen eszébe sem jutott volna meggyilkolni feljebbvalóját azért, hogy pozícióját megörökölje. Egyszerűen – köznapi módon kifejezve – nem fogta fel, mit cselekszik. S éppen a képzelőerőnek ez a hiánya tette képessé arra, hogy hónapokon keresztül, kiöntve lelkét annak a német származású zsidónak, aki a kihallgatásokat vezette, magyarázza, hogy miért csupán alezredesséig vitte, s nem az ő hibája volt, hogy előléptetése elmaradt. (...) Nem volt buta. Valójában a pusztá gondolatlanság – ami semmiképp sem azonos a butasággal – tette a korszak egyik legjelentősebb bűnözőjévé. S noha mindez lehet »banális«, netán vicces, s ha a legjobb akarattal sem lehet valamiféle ördögi vagy démonikus jelentést tulajdonítani neki, még mindig meglehetősen messze van attól, hogy közhelynek nevezzük.”¹¹ Annak ellenére, hogy Arendt következtetésének egy általános érvényességet mutató történeti elbeszéléssel való igazolása számos ponton kifogásolható,¹² és érvelése, amint arra maga is hivatkozott, nem egy filozófiai elmélet kifejtésére tett kísérlet, a későbbi történeti kutatás Arendt elméletét történeti példákkal támasztotta alá. A 101-es Tartalékos Rendőrezred lengyelországi cselekedetei, amelynek során átlagemberek, tanárok, orvosok, ügyvédek, munkások és köztisztviselők, minden kényszer nélkül, ideológiai ráhatástól és szadista ösztönöktől mentesen, a kilépés lehetőségét elutasítva, saját kezükkel, puskával, bajonettel pusztítottak el több ezer zsidót, félelmetes példája a „gonosz banalitásának”.¹³

A gonosz banalitásánál nagyobb vitát váltott ki – elsősorban zsidó körökben – Arendt beszámolója a zsidótanácsok szerepéről a Holocaust során. Álláspontja szerint a *Judenrat* tagjai, akik nem utasították el a közreműködést az erőszakolt emigráció, a gettósítás, s végül a deportáció megszervezésében, morális – és nem

büntetőjogi – értelemben maguk is részesei voltak a Holocaust során elkövetett német cselekedeteknek. Annak ellenére, hogy, amint Arendt írta, a személyes motívumok, az igazolás, vagy indoklás más és más volt, s voltak kivételek, akik egy bizonyos határt nem voltak hajlandók átlépni, a zsidótanácsok ellentmondásos szerepe olyan tény marad, amellyel az események morális megítélése kapcsán foglalkozni kell. Arendt mindezzel nem Eichmann bűnösségét kívánta csökkenteni, hanem épp ellenkezőleg, a totalitárius társadalmak egy fő jellegzetességére kívánta felhívni a figyelmet. E szerint a politikai-morális problémát épp az jelentette, hogy a bűnök elkövetése során, a hatalom szándékából, sokszor elmosódott a határ elkövető és áldozat között. S erre nem azok a szerencsétlenek szolgáltatnak példát, akik a koncentrációs táborban – fegyver kiváltotta kényszerből – zsidóként terelték sorstársaikat a gázkamrák felé, hanem azok, akik cselekedeteik során, ahol alternatívák között választhattak, bármely igazolással hibás morális döntést hoztak. E nézet a Holocaustról való gondolkodás egyik legsúlyosabb tabuját sértette meg. Amellett, hogy a Holocaustról való történeti gondolkodás élesen megkülönböztette a történeti szereplők között az áldozatokat, az elkövetőket és a kívülállókat, a *Judenrat*ok szerepéről, a személyek felelősségéről, döntéseiről a Holocaust-irodalom Arendt előtt szigorúan hallgatott. Arendt, bizonyos mértékig kívülállóként, ám mégis zsidóként – így az antiszemitizmus vádját elkerülve –, az egyik legsúlyosabb tabut sértette meg, sokak szemében a Holocaust „utótörténetével” kapcsolatos egyik legmélyebb sebet tépte fel. Arendt álláspontját később más gondolkodók is átvették, köztük olyanok, mint Barel Lang, akik a „genocídium mint gonosz”-ról Arendtől igen eltérő véleményt képviseltek. Lang legutóbbi könyvében zsidó teológiai és morálfilozófiai érveléssel támasztotta alá – Arendt „semmit sem tenni” álláspontjához hasonlatos – vélekedését, mely szerint a zsidótanácsok morális tévedése mögött a „nem döntés mint döntés” egyetlen lehetséges választásának elutasítása rejlik.¹⁴

Az Eichmann Jeruzsálemben-ről kialakult vélemények, a mellette és ellene érvelők az említett három országban jelentősen megosztották az értelmiségi közvéleményt. Arendtet a könyv megjelentetésének nem várt következménye, a kibontakozott sajtóvita, az őt ért, sokszor váratlan helyekről és személyektől érkező rengeteg támadás igen megviselte.¹⁵ Az ellentét a magánélet szintjére is behatolt, amellyel, hogy régi barát, ismerős szakította meg a kapcsolatot Arendttel, az őt védelmezők és a támadók között húzódó kibékíthetetlen ellentét okán számos kapcsolat, mint Golo Mann és Karl Jaspers sok évtizedes barátsága vált semmissé.¹⁶

Az Arendt–Scholem levélváltás e sorba illeszkedik. Geršom Scholem Arendt régi ismerőse volt, közös barátjuk, Walter Benjamin révén. Mivel Scholem már 1923-ban kíváncsult, ismeretségük nem Németországból származik. 1939/40 telén Arendt Párizsban volt, s ott gyakran találkozott Benjammal, egyebek mellett Scholem új könyvét, a *Zsidó miszticizmus* fő irányait vitatva meg.¹⁷ Később, Walter Benjamin halála után, mikor Arendt barátjának angol nyelvű kötetét tervezte kiadatni, gyakori levélváltásokban kért és kapott tanácsot, támogatást Scholemtől. Az Eichmann

RÖHRIG GÉZA

Tudósítónk jelenti

*Akik ott messze gödröt ásnak,
rokonai a Messiásnak.
És az egyik kapa tényleg ólomból van.
A nyele is. Mindég a leggyöngébb kapja.
Németül todespflug, magyarul halálkapa.*

*Reggel gyorsabb, de hidegebb az idő.
Mindenki szótlantul vakarcsász. Akár a zabot
a ló foga alatt, bent hallod a lélegzésed.
Az egyik őr szíján van egy távoli luk.
A melledre köti, ha sokat nyápicodsz.*

*Németül strafloch, magyarul halállyuk.
A Kaufmanon nem ért össze az őr öve.
A Blaut ezért arra kényszerítik, hogy pofozza föl.
A Blauon összeér az öv. Most a Kaufman
egy kitüremkedett fehérfaeperkönyzacskó.*

RÖHRIG GÉZA

Jankele

*Vízcsere minden korty után,
hisz visszaenged egy kis ételes nyálat,
Jankele beteg, a jámbor Jankele.*

*Már nem kell könyökét krémmel bekenni,
már nem ül oly sokat az Írások felett,
Jankele beteg, a jámbor Jankele.*

*Kicsoszogott reggel, a fürdőbe vágyott,
de kutyát engedtek a százéves emberre,
s Jankele meggyógyult, a jámbor Jankele.*

Bolondok

*Egy kereszteletlen kunt,
ki még Vazul aranyágáról eredt,
szintén elhurcoltak a nyilasfőtestvérek.*

*Borsa Álmosnak hívták,
a Mátrában élt azelőtt,
s épp azt magyarázta, hogy a törököt*

*át kellett volna engednünk Párizsig.
Mindent kicsit jobban tudott, mint kéne,
Széchenyit utálta, de Dózsát is lenézte,*

*s mikor Sztálingrád hírével jött valaki,
Álmos így szólt: Én bízom a németekben.
Nem haragudtam rá, pedig próbáltam szerintem.*

*Meg se kottyán,
ki lehet bírni, ilyen a háború, mondta.
Végül egy árpádsávos lőtte tarkón át a somba.*

Jeruzsálemben kapcsán kialakult ellentét a közös barát egy későbbi, tervezett kötetére is hatással volt. 1966-ban Scholem Adornoval közösen szerkesztette Benjamin leveleit, s ekkor – nem lévén beszélő viszonyban Arendttel – nem tartott igényt annak gondosan előkészített, Benjaminsal kapcsolatos jegyzeteire. A levélváltás „örök” haragot vont maga után. Scholem a leveleket, úgy tűnik, eleve publikálásra szánta, s ehhez kérte Arendt beleegyezését. Arendt úgy gondolta, hogy a levelek egy izraeli lapban jelennek majd meg, s így nem voltak aggályai. Nagy meglepetésére azonban a levélváltás megjelent a *Neue Zürcher Zeitung*-ban, az *Aufbau*-ban és az *Encounter*-ben, így Arendt úgy érezte, Scholem, tekintélyét kihasználva, telekürtöli az európai sajtót az üggyel.¹⁸ Arendtnek csupán részben lehetett igaza, az *Encounter* szerkesztőinek például az angol eszméletörténész, Isaiah Ber-

lin ajánlotta fel a levélváltást. Számos más befolyásos európai értelmiségihez hasonlóan Berlin, aki korábban sem szimpatizált túlzottan a német filozófiai tradíciót követő Arendttel, az Eichmann könyv kapcsán, s annak – vélelmezett – Izraelt sértő vonatkozásai miatt kifejezetten ellenségesse vált Arendttel szemben. Érzelmait később Berlin barátja, Scholem is megerősítette. Berlin szellemi önéletrajzi beszélgetéseiben Arendttel kapcsolatos ellenérzéseit műveinek kritikájában fogalmazza meg, ám a téma taglalása előtt egy lefordíthatatlan, valódi angol understatementtel – "I do not greatly respect the lady's ideas" – foglalta össze véleményét. Majd – Scholemre hivatkozva – azt állította, hogy valójában nincs olyan jelentős gondolkodó, aki Arendtet komolyan venné s akire gondolatai hatással lettek volna.¹⁹ A levélváltás megjelentetése kapcsán beszédes érdekesség, hogy Scholem, Arendt – válaszlevelében megfogalmazott, a két levél egymás melletti közlésére vonatkozó – kérését egy esetben figyelmen kívül hagyta. Az Arendt halála után megjelent *On Jews and Judaism in Crisis* című esszékötetében, a reagálni nem tudó vitapartnerrel szembeni legsúlyosabb etikai vétéséget követte el azzal, hogy csupán saját levelét közölte. Talán erre válaszul, Arendt egy tisztelője 1978-ban sajtó alá rendezte Arendt esszéinek gyűjteményét, amelyből a teljes levélváltás sem maradt ki.²⁰

Maga a levélváltás az ellentétek tisztázása helyett visszavonhatatlanul elmélyítette azokat. Arendt Scholem egyetlen kritikáját fogadta meg. A Leo Baeck-re vonatkozó „zsidó-Führer” szót a német, s a későbbi angol nyelvű kiadásban is törölte. Scholem kifejtett nézetei a „nép szeretetéről” nem állhattak messzebb Arendtnak az identitásról alkotott felfogásától. Arendt, amint ebben válaszában is utal, de filozófiai műveiben részletesen kifejti, élesen megkülönbözteti egymástól a *magán* és a *köz* szféráját, amely között nem enged átjárást. Az identitást mint érzelme-ken alapuló kötődést, vagy mint eleve adott, megváltoztathat-
lan tény a privát szférába utalja, amely a politikai szférában nem játszhat szerepet. Erre utal Arendt az „egy jelentős izraeli politikai személyiséggel” folytatott beszélgetéssel. A személyiség Golda Meir volt, akit, azon túl, hogy Arendt számára tarthatatlan gondolatokat fogalmazott meg, unalmas személyiségnek ismert meg. A levelében Meir nevét, sőt a beszélgetőpartner nemére utaló személyes névmást Scholem kérésére a nyilvános közlés kapcsán változtatta meg.²¹ A Scholem levél, túl az Arendt zsidósága kényszerítette kötelességre való felhíváson, magas színvonalon foglalta össze azokat a véleményeket, amelyek a kötet kapcsán megfogalmazódtak, s amelyekre már utaltunk. A mély seb feltépésére utaló érzelmi reakció egyértelműen kiolvasható Scholem megfogalmazásából, amikor felháborodva írja: „Úgy tűnik, arra kényszerülünk, hogy bevalljuk, a zsidók is kivették a részüket a genocídiumból”. Scholem a „kiegyensúlyozott történeti ítélet” hiányának számonkérésekor – érzelmei által befolyásolva, ám történetelméletileg érdekes problémát felvetve – megkérdőjelezi a történeti gondolkodás mint ítélet lehetőségét. Azzal, hogy lehetetlennek tartja a történeti ítéletet, mert az ítéletet hozó „nem volt ott”, lát-
szólag a történeti elbeszélésben foglalt explicit morális ítélet ellen szól. A kijelentésben megbúvó, felszínes, nemzeti iden-
titásának sértettségre motíválta vélemény leírásakor meg-

kerüli azt a problémát, amelynek kifejtése érdekes elméleti következtetések felé mutathatott volna: azt, hogy a történeti elbeszélés mindig moralizál, ezért az ítélet nem az elbeszélő morális szempontjának érvényesítése, hanem az elbeszélés megkerülhetetlen sajátossága.²² Ezt Scholemnek, Sabbataj Cvi élettörténete megírójának tudnia kell. Scholem szándékolatlanul, ám lényeges problémára találva, a történeti elbeszélés egyik alapvető ellentmondására mutatott rá. A kijelentés elméleti következményei mérlegelésének hiányára utal az, hogy levelének egy későbbi pontján azonban épp a történeti távlatot, vagyis a történeti ítéletet – mint a jelenből a jövőbe belelátott és onnan visszavetített képet – hívja segítségül a kivégzés elutasítása melletti indoklásul.

Arendt, mivel a könyv körül kialakult vitában nem szólalt meg nyilvánosan, a barátjának írt levelében körültekintő, részletes és őszinte. Már a megszólítás is jelzésértékű, hisz míg Scholem választott zsidó nevével (Gershom) írja alá levelét (mely természetesen, hisz nevét így ismerik a világban) Arendt német névén (Gerhard) szólítja meg. Azon túl, hogy ezzel régi kapcsolatukra utal, jelzi, a nyilvánosság szférájába tartozó – lényeges – dolgokról szeretne beszélni, a magán-szférába tartozó identitás, amely több és kevesebb is egyszerre a *név*nél, a Scholem által választott formában a beszélgetést nem érdemli meg. Véleményét, barátjának, Kurt Blumenfeldnek kapcsán explicitté is teszi. A levél során Arendt alaposan érvelve próbálja Scholem – és más támadói – számára megvilágítani, miért írta meg az Adolf Eichmann tárgyalásáról szóló beszámolót úgy, ahogy tette. Az érveléshez aligha lehet hozzátenni bármit is, s a két levelet olvasva nyilvánvaló, az Arendt szerint lényegesnek tartott kérdésekről alkotott véleményük nem hozható közös nevezőre.

Arendt levelében Zindel Grynspan említése érdekes problémára mutat rá. Zindel Grynspan annak a Herschel Grynspannak volt az édesapja, aki 1937 november 7-én lelőtte a párizsi német nagykövetség harmadtitkárát, kiváltva ezzel a Kristályéjszaka néven ismertté vált pogromsorozatot. Amint arra Arendt könyvében is utal, a főügyész választása vélhetően éppen azért esett az 1936-ban lengyelországi lakhelyéről kitelepített „öreg” Grynspanra, hogy a Holocaustban végződő történelmi antiszemitizmus tételét – pogromok–bosszú–újabb pogromok–Endlösung – egy „szereplő” személyes megjelenésével is alátámassza. Ám Grynspan szereplése Arendt számára nem erre mutatott rá. Arendt úgy találta, hogy a bíróságból épp az a szemlélet hiányzik, amely az eseményeket átélő Grynspanban megvolt: az elbeszélő morális tisztasága, a megélt eseményekről bosszúvágytól mentesen, az elbeszélés egyszerű őszinteségével beszámolni képes és ezáltal ítéletet gyakorló ember kiállása. Később ugyanakkor Arendt a „gonosz banalitása” kapcsán a gonoszt a jóval állítja szembe, s a jó radikálisításának elfogadásakor saját, Grynspanról szóló véleményét hagyja figyelmen kívül. Grynspan önreflexiótól mentes morális tisztasága, Eichmann gondolatlanságával párhuzamba állítva épp arra utal, hogy a jó – Arendt véleményével ellentétben – éppoly banális lehet, mint a gonosz. Mindez – éppen Arendt szellemében – nem morális relativizmushoz, hanem a morális ítélet súlyának megfelelő érzékeléshez vezet.²³

A levélváltás, amely a Holocausttal kapcsolatos történeti, morális ítélet vizsgálatának fontos forrása, nem csupán az Eichmann per, annak utóélete, a zsidó identitás problémái szempontjából tanulságos. Hanna Arendt és Gershom Scholem az egyéni és közösségi identitásról, a politikai gondolkodásról, a nemzeti érzelmekről alkotott vélemények tekintetében két egymástól igen távoli – gyanúsan kibékíthetetlen – álláspontot képviselnek. Párbeszédük sokunk számára – akik más helyzetben, látszólag más kérdések körül, ám alapvetően hasonló problémáról vitatkozunk – tartalmazhat fontos gondolatokat.

Jegyzetek:

1. Adolf Eichmann az izraeli titkosszolgálat fogta el és szállította Jeruzsálembe. Eichmann a háború után Robert Klement néven Argentínában élt, valódi identitásának eltitkolásáért nem túl sokat téve. Eichmann, a háború után menekülve többször is fogságba esett, ám valódi kilétét mindannyiszor sikerült eltitkolnia, s a gyűjtőtáborokból megszökönie. Vélhetően Olaszországon keresztül a náci tisztviselők Dél-Amerikába menekítését szervező ODESSA segítségével került Argentínába, ahova később kihozatta feleségét és gyermekeit is. Eichmann elfogása, az izraeli titkosszolgálatnak egy idegen országban végzett titkos akciója jelentős diplomáciai és jogi bonyodalmakhoz vezetett, ám ezeket, kölcsönös jegyzékcsere után a két kormány a lovagiaság szabályai szerint és a háború utáni hallgatóságos konszenzus jegyében rendezte. Eichmann elfogásának történetét lsd. Perlman, Moshe: *The Capture and Trial of Adolf Eichmann*, New York, 1963.
2. Elizabeth Young-Bruehl: *Hanna Arendt: For the Love of the World*, Yale, 1982. 328. old.
3. Hanna Arendt–Karl Jaspers: *Correspondence*, Hartcourt Brace Jovanovich, 1992. 410. old.
4. H. Arendt: *A totalitarianizmus gyökerei*, Európa, 1992.
5. H. Arendt: *The Human Condition*, Chicago University Press, 1951, 241. old. idem: *A totalitarianizmus gyökerei*, 552. old.
6. Arendt–Jaspers *Correspondence*, 54. old.
7. vö: H. Arendt: *Organized Guilt and Universal Responsibility*, H. Arendt: *The Jew és Pariah*, R. Feldman (szerk.), New York, 1978.
8. Young–Bruehl: *Hanna Arendt*, 336. old.
9. Jacob Robinson: *The Crooked Shall Be Made Straight*, New York, MacMillan, 1965. A címvasztás nem érdektelen, hiszen a címben – talán véletlenül – egy Kant parafrázis rejlik. A címben, torzultan Kantnak a *Történelem világpolgári szempontból* című művéből való idézet bújik meg: *Aus so krummen Holze, als woraus der Mensch gemacht ist, kann nichts ganz Grades gezimmert werden. (Az utalás eredetije” angolul: Out of timber so crooked as that from which man is built nothing entirely straight can be built.)* Robinson szempontjait aligha Kant illette.
10. Gideon Hausner: *Ítélet Jeruzsálemben*, Európa, 1987.
11. Hanna Arendt: *Eichmann is Jerusalem, A report on the Banality of Evil*, Viking, 1963, 287–288. old.
12. Robert Braun: *The Holocaust and Problems of Historical Representation, History and Theory* 33 (Summer 1994.), megjelenés előtt.
13. Christopher Browning: *Ordinary Men*, Macmillan, 1993.
14. vö. Barel Lang: *Act and Idea in nazi Genocide*, Chicago University Press, 1992, 62–77. old.
15. A sajtóvitára lsd: Krummacher (szerk.) *Die Kontroverse*, Hanna Arendt., *Eichmann und die Juden*, München, 1964.
16. Arendt–Jaspers *Correspondence*, 541–542. old.
17. Young–Bruehl: *Hannah Arendt*, 161–162. old.
18. Arendt–Jaspers *Correspondence*, 523. old.
19. Ramin Jahanbegloo: *Conversations with Isaiah Berlin*, London, 1991.
20. Lsd: G. Scholem: *On Jews and Judaism in Crisis*, New York, 1976, H. Arendt: *The Jew as Pariah*.
21. Young–Bruehl: *Hannah Arendt*, 332–333. old.
22. Hayden White: *The Content of the Form*, Johns Hopkins UP, 1987, 1–21. old.
23. Robert Braun: *The Banality of Goodness*, International Scholars Conference on the Holocaust, kiadatlan előadás.

Rabbi Ephraim Oshry

Holocaust-responzumok

Kockáztathatod-e a saját biztonságotad azért, hogy egy másikat megmentes?

Kérdés: Amikor a németek 5701 Sziván 28-án, – 1941 június 23-án – behatoltak Litvániába, barbarításuk a zsidókkal szemben a legkülönfélébb gonosz és gyűlöletes tettekkel azonnal megmutatkozott. Nap nap után vadászták a zsidó férfiakat és nőket Kovno utcáin, és a Hetedik Erődbe küldték őket, ahol sorsunk megpecsételődőtt. Az átkozott gonosztevőket a litvánok is segítették, akik örültek az alkalmnak, hogy nyíltan üldözhetik a zsidókat, akiket mindig is gyűlöltek.

Ahogy azt a Talmud is mondja: „Bárki, aki bajt hoz a zsidókra, vezetővé válik.” A litvánok között akadtak néhányan, akik különösképpen kegyetlenek voltak, a zsidókhoz. Főleg akkor, amikor kedvében akartak járni német gazdáiknak. A németek a zsidóüldözésben kulcspozíciókat biztosítottak a litvánoknak azért, hogy megerősítsék őket gyűlöletükben. Ezek pedig, akik éppúgy raboltak és öldököltek mint a németek – sok szenvedést okoztak a zsidóknak. Abban az időben százával tartóztatták le a zsidókat, köztük sok jesíva növendéket is az utcákon, hurcolták el őket otthonaikból.

Azokban a félelemmel telt napokban kért meg mesterem, a nagy gaon² és caddik,³ Rav Avrohom Grodzinsky – az I-ten álljon bosszút haláláért – a Slobodka Jesíva vezetője, hogy menjek el Rabbi David Itzkovitchhoz, a Rabbitanács titkárához, és kérjem meg őt, hogy folyamodjon a litvánokhoz – akiket ő még a háború előttről ismert – a zsidóüldözések ügyében. Vegye rá őket arra, hogy bocsássák szabadon a jesíva növendékeket.

Az a kérdés merült fel, hogy vajon szabad-e neki – a halácha szerint – a litvánokhoz fordulni a jesíva növendékek ügyében. Hiszen ők őt is éppoly könnyen elfoghatják, mint bármely más zsidót. Szabad-e neki kockára tenni saját életét azért, hogy zsidó testvéreit megmentse?

Válasz: Szigorúan a halacha szerint senki sem kényszeríthette volna Rabbi Itzkovitchot, hogy életét veszélyeztesse azért, hogy a jesíva növendékeket megmentse. Mégis, hogyha – érzékeny, szellemi ember lévén – kockáztatná önmagát abban a reményben, hogy meg tudja őket menteni, minden bizonnyal senki sem állna az útjába. Egy ilyen esetet nagy figyelemmel kell tanulmányozni. Kötelessége volt az, hogy – saját biztonságára ügyelve – felkutassa azokat az eszközöket, amelyek segítségével eleget tehet bölcsünk útmutatásának: „Aki csak egy zsidó életet is fenntart, olybá vétetik, mintha az egész világot fenntartaná.” Ez kétszeresen is igaz volt abban az időben, amikor az ellenség megkísérelte a zsidóság testét és szellemét egyszerre elpusztítani, mert a Tóra fennmaradása azoktól a jesíva növendékektől függ, akik az életüket arra szánták, hogy azt tanulmányozzák. A németek és a litvánok a Tóra-vezetőkre öntötték ki dühüket, és megbecstelenítették mindent, ami a zsidó népnek szent. Az-

Rabbi Ephraim Oshry 1914-ben született Litvániában. A korszak híres rabbinikus tekintélyeinél tanult. A második világháborút a kovnoi gettóban vészelte át. Jelenleg New Yorkban él. Az itt következő fordítások egy ötkötetes responzumgyűjtemény rövidített, angol változatából készültek. A responzumok születéséről a szerző így vall:

„Sheilos Uteshuvos MiMa' makim – szó szerint: kérdések és válaszok a mélységből – a kovnoi gettóban, Slobodkán születtek, ott, ahol a Holocaustot átvészeltem. Azokban a sötét napokban jegyeztem le ceruzával, cementeszásakokból tépett papírdarabokra a kérdéseket, amelyekkel zsidó testvéreim hozzám fordultak, és a rájuk adott válaszokat. A lejegyzett esetek a zsidó vallási élet megtartásának problémáival kapcsolatosak, amelyeket a gettóélet nehézségei és veszedelmei vetettek fel. A feljegyzéseket bádog konzervdobozokba helyeztem. Ezeket pedig a gettó földjébe temettem, abban a reményben, hogy majd előkerülnek a háború után, történelmi emlékül szolgálva arra, hogy a kovnoi gettó zsidósága – a körülményektől függetlenül – a Tóra törvényei szerint igyekezett élni.”

zal is, hogy kínozták és lemészárolták a mártírokat, a zsidók I-tenét becstelenítették meg.

Mindenkinek – aki felmérte, hogy mi forog kockán – kötelessége volt megtenni minden tőle telhetőt, hogy megmentse a jesíva növendékeket azért, hogy I-ten gyertyája, a Tóra fénye ki ne hűnyjon. Csak így tudtuk valamennyire is meggátolni a gonosz tervet abban, hogy elpusztítsa a Tórát és megakadályozni azt, hogy kitörölje emléket a világból.

Rabbi Itzkovitch eleget tett a kérésnek és bátran kiállt a jesíva növendékek érdekében. Elérte, hogy a litvánok szabadon bocsássák őket. I-ten! Emlékezzél meg erről, az ő javára! És állj bosszút az ő ártatlan véréért, amelyet később egy haláltáborban ontottak ki!

Zsidók, akiket arra kényszerítettek, hogy Tóratekerceszt tépjenek szét.

Kérdés: 5701 Elul 4-én – 1941 augusztus 27-én – a németek kóbor kutyákat és macskákat fogtak el, Neier Kloizba vitték és agyonlőtték őket. Ez egy tanház Slobodkán, mely a litván fővárosnak, Kovnonak egy külvárosa. A németek itt állították fel a kovnoi gettót. De a brutális gyilkosok fékevesztett szenvedélye nem elégtelt ki abban, hogy megalázták és állatok tetemeinek gyűjtőhelyévé tették ezt a szentélyt. Ezek után több zsidót arra kényszerítettek, hogy saját kezükkel tépjenek szét egy Tóratekerceszt, és hogy a

pergamendarabokat a lelőtt állatok tetemeinek betakarására használják. Másoknak pedig végig kellett nézniük, hogy a Tóratekereszt darabokra tépik, és hogy az I-ten neve megszenteltelenítetik az állatok vérével.

Később néhányan közülük elmentek a néhai kovnoi rabbihoz, Avrohom DovBer Kahana Shapirához és megkérték őt, hogy határozza meg a bűnbánat módját mindazok számára, akik jelen voltak a tragikus eseménynél és főleg azoknak, akiket arra kényszerítettek, hogy a Tórát a saját kezükkel szentségtelenítsék meg.

A gettó lakosai, akik értesültek erről a rettenetes eseményről, ezt annak jelének tekintették, hogy a németek dühe az egész közösségre kiáradt. Ezért valamennyien helyesnek láttuk, hogy a bűnbánat valamilyen formáját magunkra vegyük és kérjük az I-ten, hogy könyörüljön meg népén, és hogy mondja már a Sátánnak azt, hogy „Elég!” Mivel a kovnoi rabbi akkor nagyon beteg volt, engem kért meg, hogy tanulmányozzam a problémát, és hogy pontosan határozzam meg azt, hogy mi is a teendő.

Válasz: Azoknak, akik látták, hogy a Tóratekereszt darabokra tépik, meg kellett szagatniuk ruháikat. Azoknak a gettóbeli lakosoknak akik nem látták a megbecsztelenítés tettét saját szemekkel, csak hallottak róla másoktól, nem kellett ezt cselekedniük.

Akiket arra kényszerítettek, hogy saját kezükkel tépjék szét a Tóratekeresztet – még ha fegyverrel kényszerítették is őket – bűntölteniük kellett. azoknak is mind bűntölteniük kellett, akik tanúi voltak ennek a szörnyű eseménynek. De senki sem kényszeríthette őket arra, hogy bűntöljenek, ha az éhség vagy a gettóban kiállt mindennapos szenvedések annyira legyengítették őket fizikailag, hogy nem tudták volna a bűntöt kibírni. Habár a gettó azon lakóinak, akik nem voltak jelen az esetről, hanem csak másoktól hallottak róla, nem kellett bűntölni, kötelességük volt, hogy adakozzanak jótékony célra annyit, amennyit csak tudnak.

Az esetet követő szombaton arra búzdítottam a közösséget, hogy vizsgálják meg saját tetteiket és tartsanak bűnbánatot, főleg pedig, hogy adjanak megfelelő tiszteletet a

Luah

Imaidők Budapesten

Templomok	Április 15–16		Április 22–23		Április 29–30	
	Péntek este	Szombat reggel	Péntek este	Szombat reggel	Péntek este	Szombat reggel
Wesselényi u. 7.	18.00	09.00	18.00	09.00	18.00	09.00
Frankel Leó u. 49.	18.00	10.30	18.00	10.30	18.00	10.30
Hegedűs Gy. u. 3.	19.15	09.30	19.30	09.30	19.45	09.30
Vasvári Pál u. 5.	19.00	09.00	19.00	09.00	19.00	09.00
Thököly út 83.	19.00	09.00	19.00	09.00	19.00	09.00
Hunyadi tér 3.	19.00	09.00	19.00	09.00	19.00	09.00
Bethlen tér 2.	19.15	09.30	19.30	09.30	19.30	09.30
Nagyfuvaros u. 4.	19.00	08.00	19.00	08.00	19.00	08.00
Rabbiképző, József krt. 27.	18.00	08.45	18.00	08.45	18.00	08.45
Kazinczy u. 27.	19.25	08.00	19.35	08.00	19.45	08.00
Alma u. 2.		08.00		08.00		08.00
Kórház, Amerikai út 53.	19.25	07.30	19.35	07.30	19.45	07.30
Páva u. 39.	19.00	09.00	19.00	09.00	19.00	09.00
Dózsa Gy. út 55.	19.00	09.30	19.00	09.30	19.00	09.30
Berzeviczy u. 8.	18.30	09.30	18.30	09.30	18.30	09.30
Károli G. tér 5.	18.30	10.00	18.30	10.00	18.30	10.00
Kispest, Báthory u. 34.	18.00		18.00		18.00	
Visegrádi u. 3.	19.25	08.30	19.35	08.30	19.45	08.30
Dezseffy u. 23.	19.25	08.00	19.35	08.00	19.45	08.00
Teleki tér 22. (szefárd)		08.00		08.00		08.00

Vidéken

Győr (Köztársaság tér 3.)	18.00		18.00		18.00	
Szeged (Gutenberg u. 20.)	19.00	09.00	19.00	09.00	19.00	09.00
Debrecen (Pásti u. 4.)	19.15	08.00	19.25	08.00	19.35	08.00
Nyíregyháza (Mártírok tere 6.)	19.15	08.00	19.25	08.00	19.35	08.00
Miskolc (Kazinczy u. 7.)	19.15	08.00	19.25	08.00	19.35	08.00
Pécs (Füred u. 1.)	19.00	10.30	19.00	10.30	19.00	1030
Kiskunhalas (Petőfi u. 1.)	18.30		18.30		18.30	
Szombathely	18.30		18.30		18.30	
Kaposvár (Berzsenyi u. 14.)	18.30		18.30		18.30	
Nagykanizsa (Fő u. 6.)	18.30		18.30		18.30	

A Rumbach utcai templom hívei a Hősök imatermében imádkoznak.

Naptár 1994.

Április 1. Péntek – Niszán 20.
Hol Hámóéd 4. napja
Gyertyagyújtás 18.55
Április 2. Szombat – Niszán 21.
Peszah 7. napja
Szombat kimenetele 20.01
Április 3. Vasárnap – Niszán 22.
Peszah 8. napja, MÁZKIR
Ünnep kimenetele 20.02
Április 8. Péntek – Niszán 27.
A Soa napja
Gyertyagyújtás 19.05
Április 9. Szombat – Niszán 28.
Újhold hirdetés,
Perek olvasás kezdete
Szombat kimenetele 20.12
Április 11. Hétfő – Niszán 30.
Ros Hodes Ijjár első napja
Április 12. Kedd – Ijjár 1.
Ros Hodes Ijjár második napja
Április 13. Szerda – Ijjár 2.
Jom Házikáron
Április 14. Csütörtök – Ijjár 3.
Jom Háácmáut
Április 15. Péntek – Ijjár 4.
Gyertyagyújtás 19.14
Április 16. Szombat – Ijjár 5.
Szombat kimenetele 20.23
Április 22. Péntek – Ijjár 11.
Gyertyagyújtás 19.24
Április 23. Szombat – Ijjár 12.
Szombat kimenetele 20.34
Április 25. Hétfő – Ijjár 14.
Peszah Sáni
Április 29. Péntek – Ijjár 18.
Az Omer-számlálás 33. napja
Gyertyagyújtás 19.34
Április 30. Szombat – Ijjár 19.
Szombat kimenetele 20.45

Tóratekercseknek, és – különösképpen – a tóratudósoknak. A kovnoi rabbi mindebben egyetértett velem.

Kaddis-mondás egy nem zsidó-nőért

A szenvedés napjaiban, amikor az átkozott németek kíméletlenül irtottak fiataalt és öregot, férfiakat és nőket, a litvánok, akikkel a zsidók évszázadokon át együtt éltek, együttműködtek a németekkel a zsidók legyilkolásában és vagyonuk elkobzásában. Felkutatták a zsidókat, bárhol rejtőztek is, és mikor rájuk akadtak rögtön átadták őket német gazdáiknak, akik tovább kínozták, és – végül – megölték őket.

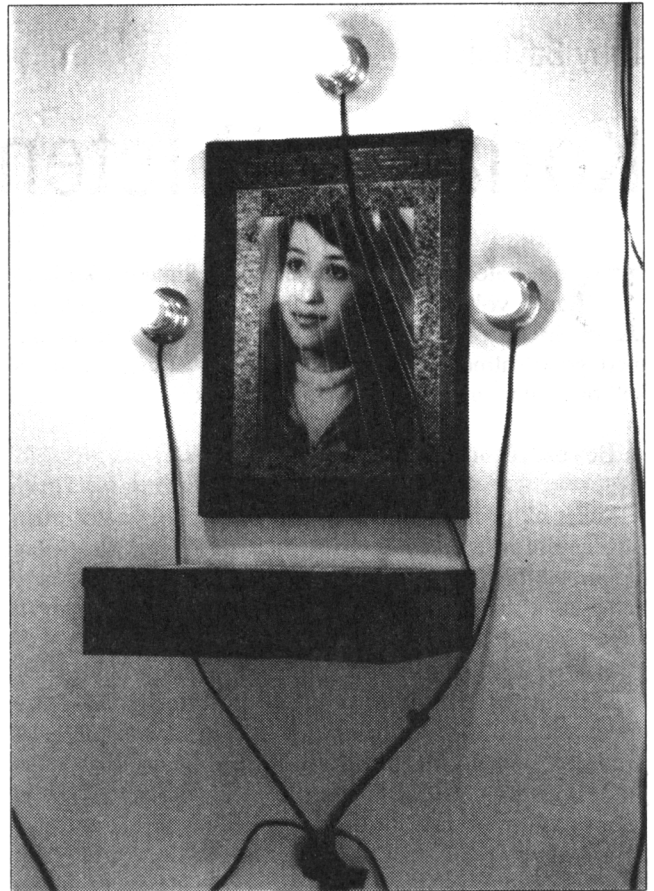
A zsidókkal szemben érzett heves gyűlölet ellenére, amelyet a németek a bosszúállás lángjává lobbantottak föl, voltak olyanok is a nem-zsidók között, akiket fájdalmasan érintett mindaz a kegyetlenség, ami a zsidókkal történt, és nem ülhetek tétlenül. Márpedig bármit tettek is, az óriási kockázattal járt, mivel a németek azonnal agyonlőttek bárkit, aki azzal volt gyanúsítható, hogy zsidóknak segít. Mégis, ilyen emberek léteztek, és mentettek zsidókat, bármi áron.

1945-ben, röviddel felszabadulásunk után, Reb Moshe Segal a következő kérdéssel fordult hozzám: őt egy nem-zsidó nő mentette meg, óriási kockázatot vállalva ezzel magára. A pincébe rejtette el tíz másik zsidóval együtt, élelmet és védelmet biztosítva valamennyiüknek a felszabadulásig. A háború után – mikor ezek a zsidók meg szerették volna hálálni valamiképpen ezt a nagy jótettet – mély megrendüléssel tudták meg, hogy a nő közvetlenül a felszabadulás után meghalt. Elhatározták, hogy Kaddist mondanak érte és Reb Moshe Segalt választották ki a feladatra. Az ő kérdése az volt, hogy vajon szabad-e Kaddist mondani egy nem-zsidóért.

Válasz: A Kaddis tulajdonképpen egy I-tent dicsőítő ima. Amikor a babiloni Rabbi Nathant Exilarchának nevezték ki, a kántor a következő mondatot toldotta be a Kaddisba: „A te életedben és a te napjaidban és a mi Exilarchánk életében és az egész zsidó nép életében.” Éppígy szokás volt Maimonides idejében hozzáadni a Kaddishoz a következőt: „A te életedben és a mi mesterünk Moshe Ben Maimon életében.” Amiként lehetséges másokat megemlíteni a Kaddisban, éppúgy – nyilvánvalóan – lehetséges Kaddist mondani azért a nem-zsidó asszonyért, aki oly sok zsidót mentett meg a haláltól. A *Sefer Chasidim* azt tanítja, hogy megengedett azt kérni I-tentől, hogy jószándékkal fogadja annak a nem-zsidónak a kérését, aki jót tett a zsidókkal. Az élet megmentése pedig a legnagyobb jó, amit bárki is tehet egy zsidóért. Nemcsak, hogy megengedett rá emlékezve Kaddist mondani, hanem micva is így cselekedni. Aki jótéteményeket ad a zsidó népnek, adjon Ő valamennyi jóakarátú nem-zsidónak is, aki kockáztatta életét, hogy zsidó életet mentsen.

Az „...aki nem teremtett rabszolgának” – áldás mondása a gettóban.

Kérdés: Mi, a kovnoi gettó zsidói Litvániában a németek szolgálói voltunk; éjjel-nappal, megállás nélkül dolgoztunk; éhezünk és semmit sem kaptunk fizetségül. A német ellenség eltökélte teljes kiirtásunkat. Teljesen feleslegessé váltunk. A többségnek meg kellett halnia.

Cím nélkül, 1989

Egy reggel az ima alatt Reb Avrohom Yosef, aki a közösséget a reggeli imánál vezette mikor az „...aki nem teremtett rabszolgának.” áldáshoz ért, keserűen kiáltott az Egek Urához: Hogy mondhatom egy szabad ember áldását? Egy állandóan megvetett és megalázott éhes szolga hogyan dicsérheti a teremtőt az „...aki nem teremtett rabszolgának”. Áldással? Minden reggel, mikor az imát vezette, ugyanígy kiáltott fel. És mindazok, aki vele imádkoztak, hasonlóképpen éreztek. Arra kértek, hogy adjak útmutatást abban a kérdésben, hogy vajon ki kellene-e hagyni az áldást, mivel hogy paródiának tűnik. Ez esetben pedig tilos mondani. Vagy pedig tilos kihagyni vagy megváltoztatni annak az imaszövegnek bármely részét, melyet bölcsaink állapítottak meg?

Válasz: Egy korai imaszöveg kommentátornál azt olvassuk, hogy ez az áldás nem a fizikai, hanem sokkal inkább a lelki szabadságunkért dicséri az I-tent. Ezért úgy határoztam, hogy ne változtassuk meg és ne hagyjuk ki ezt az áldást semmilyen körülmények között. Épp ellenkezőleg. Fizikai rabságunk ellenére sokkal inkább kötelességünk volt az áldást mondani azért, hogy megmutassuk ellenségeinknek, hogy mint nép, szellemileg szabadok vagyunk.

Jegyzetek

1. A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Rabbi Ephraim Oshry: Responza from the Holocaust Judaica Press 1989. N.Y. (A ford.)
2. Bölcs.
3. Erényes ember.

Schmelowszky Gusztáv fordítása

Tony Bayfield

Korlátozott Isten

Dolgozatom témája Isten valamely tekintetben korlátozott voltáról szóló, a Soá utáni zsidó teológiai értekezések áttekintése. Nagy kihívás ez számomra, mert gondolatmenetemhez történelmi és teológiai háttérrel kell biztosítanom, mielőtt témámhoz érnék.

Bevezetés a teodiceába

Sok szaktekintély szerint, – elismerem, hogy elsősorban Eugene Borowitzra¹ és Byron L. Sherwin-re² gondolok – van három, a bibliai hagyományban gyökerező alapállítás, mely nemcsak a zsidó vallás sajátja, hanem a legtöbb nyugati vallásos gondolkodó is egyetért velük:

1. Isten jó; 2. Isten mindenható; 3. A gonosz valóságos.

Ezek a tételek nem könnyen egyeztethetőek össze egymással, s még kevésbé az élet tapasztalataival. Ha Isten jó és mindenható, akkor miért van rossz a világban és honnan jön? Hogyan egyeztethető össze az ártatlan szenvedése a jó és mindenható Istennel? Az ilyen kérdések megoldására szolgáló magyarázatok tudománya a *teodicea*. A szót valószínűleg Leibniz találta ki a XVIII. század elején, Isten igazolását, avagy védelmét jelenti a rossz létével szemben.

A teodicea három tétele

Mielőtt Isten mindenhatóságának tételével foglalkoznánk, néhány gondolat a másik két tételről.

Szinte elképzelhetetlen, hogy a zsidó teológia elutasítsa azt a tételt, hogy Isten jó. Nem vagyunk hozzászokva, legalábbis a Biblia nyelvén a „jó” szóhoz mint Isten jelzőjéhez, de az igazságos, kegyelmes és könyörületes jelzők ennyit legalább jelentenek.³ Kihívhatjuk és vitatkozhatunk Istennel, mint Ábrahám;⁴ fanyarul mosolyoghatunk a jiddis mondáson: „ha Isten a mi *stetlünk*ben élt volna, bedobálták volna az ablakait”;⁵ de az érzelmek kitörése után, a tétel, hogy Isten jó, ritkán kerül ki a zsidó teológiából.

Ez nem áll az ázsiai vallásra, mely azt tanítja, hogy „Isten a különbségek felett van, beleértve a jó és a rossz különbségét is”.⁶ A római kor gnosztikus vallása szerint a Biblia teremő Istene inkább rosszindulatú, mint jó. Habár a misztikusok el tudják fogadni, hogy létezhet Istenen belül gonosz (ez a Luria-féle kabala állítása),⁷ de a zsidóság nagy része ragaszkodott a paradoxonhoz, hogy Isten jó, annak ellenére, hogy Ő teremtett mindent.

Szélsőségesen fogalmazva: ha Isten nem jó, akkor a hit általunk ismert fogalma mélységesen fenyegetett.

Figyelmünket a harmadik tétel, a gonosz létezése felé fordíthatjuk.

A tétel klasszikus kidolgozása nem kisebb személytől származik, mint RáMBám.⁸ Azt állítja, hogy a gonosz csupán a jó jelenlétének hiánya. De RáMBám szinte egyedül van e véleményével. Ki kell jelentenem szívem legmélyéből, hogy a gyermekek cipőivel és szemüvegeivel teli auschwitzi tárlók előtt állva a gonosz létezésének tagadása ellentmond a józan észnek.

Isten jóságának, s a gonosz létezésének megkérdőjelezése tehát nem segít. Ez megmagyarázza, hogy miért a harmadik tétellel foglalkozik számos modern zsidó teológus.

Miért most, a Soá után, zajlik ez a folyamat?

A kérdés, hogy miért robbantott ki a Soá a teodicea területén új, radikális irányzatokat, nem annyira egyszerű, mint amilyennek látszik. Míg számos teológus Elie Wiesel, Richard Rubinstein, Emil Fackenheim és Artur A. Cohennel együtt azon a véleményen van, hogy a Soá egyedülálló esemény, valószínűleg a többség Eugene Borowitz-cal ért egyet, aki kimutatta, hogy a Soá nem vetett fel olyan új kérdéseket a gonoszról és Isten közbe-nem avatkozásáról, amelyek nem merültek már fel előtte. E tanulmánynak nem célja, hogy megoldja a kérdést, hogy a Soá egyedülálló esemény-e. A Soá egyedülálló volta vagy végtelen kegyetlensége miatt a kérdés, hogy egy jó Isten hogyan engedhette meg ilyen gonoszság bekövetkeztét, valamennyiünket mélyen foglalkoztatott az elmúlt évtizedek alatt.

Nincs hely a hagyományos válaszok teljes áttekintésére, csak felsorolok néhányat.

Az első válasz szerint, amit mi szenvedésnek hívunk, az valójában Isten *igazságtevése*, Isten büntetése. Habár ezzel ellentétben áll Jób története, Sherwin közli velünk, hogy ennek ellenére „ez volt a legjellemzőbb és leggyakoribb válasza a zsidó teológiának, melyet a gonosz és az emberi szenvedés kérdésére adott”.⁹ De szembesülve egy millió gyermek halálával, ez a magyarázat a legtöbb ember számára nem elfogadható, és mind Fackenheim, mind Berkovitz obszcénnek titulálta.¹⁰

A második válasz azt a talmudi tételt használja fel, mely szerint „a szenvedés értékes”¹¹; ami rossznak tűnik, az „hasznos is”.¹² A szenvedés javunkra válik; szükséges, mert segít a fejlődésben. Ebben a megfigyelésben van igazság, mert személyes (akár haláltáborbeli) tapasztalatokból lett leszűrve. De a szenvedés meg is töri az embert. Sokunk számára ez a válasz nem nyújt segítséget.

A harmadik válasz azt sugallja, hogy szükség van a gonoszsra, *ellentétnek*, hogy a jóra irányítsa a figyelmet. Ez

Tony Bayfield rabbi a Londoni Sternberg Centre igazgatója. Fenti cikke a *European Judaism* című félévente megjelenő folyóirat 1993. tavaszi számában jelent meg.

RÖHRIG GÉZA

A határ felé

*Lemondtam állampolgárságomról,
mint Szálasi a kötél előtti cigiről,
magam se véve észre, csendben,
elszánalmas, hősi ütemben.*

*Nincs nyomom a havon, úgy kifagyott,
azért furcsa, mert tegnap még volt,
mint cérnacsomójánál fogva a tűt,
nyolc élet húz, s csak elakad léptem,*

*mint az apám vénen, kiről a kabátot,
nem tudtuk levenni, úgy szorította botját,
végül: az apám kell vagy csak a kabát?
kérdzte meg öcsém a leventét.*

*Majd szégyellve meztelenségük, mint az Édenben,
ott zsúfolódtak a Margithíd tövében,
elaltatott Ádám, evakuált Éva,
én meg csak rohantam, ahogy a láb bírta,*

*pitiztem, sírtam a húsvérnagy Istennek,
s visszafordult bennem a megcsókolt kisgyermek,
de mire odaértem, már üres volt a lépcső,
egy kupac rossz ruha, egy pártalan cipő.*

Kicsi

*Kicsi a koporsó, mint egy miniszoknya,
ha egy család embert préselnek oda,
de túl nagy a koporsó egyvalakinek,
ha másnak így nem jut, mert kurva a hideg,
mindenkivel lefekszik, majd negéden sóhajt:
milyen kicsi a világ, milyen kicsi,
és mégse bír a villám a mennydörgésbe csapni.*

elfogadhatónak tűnik, de tényleg szükséges-e ekkora szenvedés, hogy felismerjük a jót?

A negyedik válasz szerint a rossz mindig kompenzálódik, valami nagyobb jóval, s néhányan Izrael Államának létrejöttét ilyen *kárpótlásnak* tekintik. Sokaknak, hasonlóan a túlvilági jó ígéretébe való meneküléshez, ez a válasz sem elég meggyőző, mivel nem magyarázza meg, hogy mi szükség van az evilági életben a szenvedésre.

Így, végül sokan követik Jób példáját és meghajolnak a megmagyarázhatatlan előtt. Sok mai zsidó teológus, köztük Borowitz, követi Jannaj rabbit az Ávotból (4:15): „*Nem áll módunkban megérteni az igaz szenvedését avagy a gonosz jólétét*”.

Sokunknak ezen hagyományos magyarázatok nem elég meggyőzőek a Soával szembeállítva. Nem meglepő, hogy néhány modern zsidó teológus a számukra nyitva maradt néhány lehetőség közül azt az utat választották, hogy *Isten*

mindenhatóságát tették kérdésessé. Ennek tárgyalása előtt azonban még egy kitérőt tesztek.

Gondolatok a Soá előtt, a korlátozott hatalmú Istenről

A biblia nem használ középkori vagy modern filozófiai nyelvet. Így a mindenható (omnipotencia) szó nem jelenik meg a Tóra oldalain. De mind Mózes első könyve (18:14), mind Jeremiás (32:27) tartalmazza majdnem ugyanazt a költői kérdést: „az Örökkévalónak lehetetlen-e valami? S Jób (42:2) egyértelműen kijelenti, hogy Isten bármit meg tud tenni.

Isten a Bibliában gyakran kínlódik, sűrűn frusztrált, többször nyugtalan, szomorkodó és néha rejtőzködő. Az ilyen Isten nem feltétlenül egyenlő a filozófusok mindenható és mindenhol jelenlevő Istenségével.

Egy midrás¹³ Mózes negyedik, Numeri könyvének 14:17 verséből (Mózes így szól: „most azért kérlek, magasztaltassék fel az Örökkévalóm ereje”) azt a következtetést vonja le, hogy mikor Izrael a Szentséges akaratát teszi, a Mindenható hatalmát növeli. Még szembetűnőbben találjuk ezt meg a Zohárban (II./65b): „a Szentséges mondta volt: mikor Izrael méltó alatt, az erőm uralkodik a világban, de mikor Izrael méltatlannak találhatik, akkor gyengíti erőmet fent”.

A gondolat, hogy Isten valamilyen módon függ az emberiségtől, nagyon mélyen gyökerezik, s összefügg a zsidóság elkötelezettségével a szabad akarat eszméje iránt. Isten nem avatkozik be az ember döntésébe erkölcsi kérdésekben. E döntésekben értéket láthatunk, és hihetjük, hogy hatásuk van az Istenségre. Talán erre gondolt a középkori filozófus, Gerzonidesz is, mikor azt írta, hogy Isten a jövőt csak általános értelemben ismeri – de a részleteket az emberi döntések határozzák meg.¹⁴

Száádja szerint Isten nem tud illogikusait, illetve logikailag lehetetlent tenni. Azt állítja, hogy Isten meg akarta teremteni a világot; a világ teremtéséhez anyag kellett; az anyag természetéből kifolyólag elmúlik; így a hanyatlás és halál elkerülhetetlen.¹⁵ Habár a modern tudomány másként vélekedik az anyag elpusztíthatatlanságáról, a gondolat, hogy bizonyos dolgok logikus és elkerülhetetlen részei a teremtesnek, döntő fontosságú meglátás. A Luria-féle kabala szerint a *tikkun olám*, a világ megjobbítása szükségszerű; a teremtés nem tökéletes, s ellentétpárokat tartalmaz, mint például a jó és a rossz.¹⁶ Lurianak és követőinek az *Én szof*, Isten a maga legfennsőbb formájában tökéletes, de annak érdekében, hogy Teremtő-Istenné váljék, ebből a tökéletességből fel kellett valamit adnia.

A Soá előtti teológiában tehát három értékes forrást találunk. 1. A bibliai Isten nem azonos a filozófiai értelemben vett Mindenhatóval. 2. Isten az embernek szabad akaratot adott, s ennek gyakorlásától függ az Isteni misztikus cél beteljesülése. 3. A teremtés szükségszerűen együttjár a tökéletesség feladatával.

Soá után korlátozott Isten-fogalmak

A egyszerűség kedvéért két csoportban foglalkozom azokkal a háború utáni zsidó gondolkodókkal, akik meg-

kérdőjelezték az isteni mindenhatóságot; elsőként azokkal, akiknek istenképe radikálisan különbözik a hagyományos zsidó istenképtől.

Mordechai Kaplan teljesen elutasítja a természetfeletti Isten létét.

Borowitz rámutat,¹⁷ hogy Kaplan természeti Istene csupán a természet pozitív, segítő erejével azonos, s ebben az értelemben korlátozott. Érdekesebb az istenhívőnek, ami magam is vagyok, Henry Slonimsky munkája.¹⁸ Szerinte Isten az erkölcsös emberi cselekvések által növekszik, a Messiás idejében lesz teljes, a gonosz csak ekkor tűnik el. Végül Hans Jonas mítoszában¹⁹ Isten megteremti és elrendezi a világot, majd teljes függetlenséget ad neki. Jonas Istene saját jövőjét a világtól és az emberi cselekedetektől teszi függővé; képtelen beavatkozni, az emberiségtől függ és nem fordítva. (Jonas munkáját jogosan lehet kritizálni a függőség felcserélődésért, és a kezdeti isteni aktivitás megmagyarázhatatlan robbanását követő visszahúzódsért.)

Az önmagát önkéntesen korlátozó Isten

A hagyományosabb teológiai válaszok a szabad akarat tanára vetik magukat. Néhányan Auschwitz és az egymillió meggyilkolt gyermek ellenére ki merik jelenteni, hogy Isten önként átadta a jogot az emberiségnek az erkölcsi döntésekhez, nem avatkozik közbe, de nem is vonult vissza a passzív függésbe és szükségszerű tehetetlenségbe, hanem szomorúan vár, és elutasítja, hogy lezárja az egész kalandot beavatkozásával. Még azon az áron is akár, hogy bűnrészességgel vádolható a csendje miatt. David Birnbaum nemrég megjelent könyvében²⁰ ezt írja: „Isten csak abban bűnös, hogy az ember szabadságát növelte”. A Soával szembe kerülve az emberi szabad akarat uralkodik, és Istennek hatalmas önuralmat kellett gyakorolnia.

Több, mint harminc évvel ezelőtt, az ortodox teológus, Eliezer Berkovitz *God, Man and History* (Isten, ember és történelem) című munkájában kifejtette a szabad akarat alapuló magyarázatot. Ez Arthur A. Cohen könyvének,²¹ is a konklúziója. Ennek legmegdöbbentőbb szakaszában ezt írja: „Az isteni létet én úgy értelmezem, mint a történelem fűtőszálát, melyet nem igényeink szerint gyűjtogatunk ki-be, hiszen mind ebből és minden más szempontból Isten Isten marad. Mint bizonytalan karmester, mindig bensőségesen összekapcsolódik a történelemmel, és elválasztja magát tőle, mivel a történelem az emberi szabadság birodalma. Ebből kiindulva az következik, hogy a Szörnyűség nem változtatta meg Isten kapcsolatát önmagával és a teremtéssel. Az ember, s nem Isten, az isteni fűtőszálát izzásig hevítheti, s kiégetheti”. Cohen megkísérli *mind* megőrizni a történelmet az emberi szabad akarat birodalmának, *mind* megerősíteni Isten folyamatos szerepét a történelemben.

Néhány pillanatra a nehéz teológiai értekezések helyett a közösségi rabbi könnyebben emészthető művét vizsgáljuk. Harold Kushnerre és a többmillió példányban eladott sikerkönyvére utalok: *When Bad Things Happen To Good People* (Amikor rossz dolgok történnek jó emberekkel).²² Kushner így ír: „lehet, hogy nem Isten okozza a szenvedésünket... A földrengés és a baleset, hasonlóan a gyilkossághoz és a rabláshoz, nem Isten akarat, hanem a

A Chase Főiskola oltára, 1987

valóságnak azt a részét képezik, mely független az Ő akaratától, és ugyanúgy dühíti és keseríti Őt, mint minket.”

A mai, amerikai zsidó gondolkodó, Irving Greenberg a felelős azért az izgalmas és provokatív gondolatért, hogy Auschwitz érvénytelenné tette a szövetséget, amit Isten és a zsidó nép kötött, mivel mikor azt Szináj hegyén megkötöttük, józan ésszel nem gondolhattuk, hogy az egyezés része ilyen mértékű katasztrófa elviselése. Greenberg szerint minden zsidó, aki a Soá után zsidó maradt, önként újra kötötte a szövetséget. Greenberg (ön)korlátozott Istene fokozatosan távolodik a zsidó néptől, s egyre több felelősséget ad át neki. Greenberg *Voluntary Covenant* (Önkéntes szövetség) című tanulmányában²³ ezt írja: „a Szentély pusztulásakor Izrael kiskorú résztvevőből igazi partnerré lett a szövetségben. Majd a Holocaust után át kellett venni a zsidó népnek a vezető szerepet benne.”

Konklúzió

Számos mai zsidó gondolkodó, nevezetesen Borowitz és Louis Jacobs, egy bármely területen korlátozott Isten gondolatát ellentmondásosnak találja, tekintve, hogy egy ilyen Isten képtelen lenne fenntartani az emberi hitet, veszélyesen nyitva hagyva a kérdést, hogy ki ellenőrzi a gonoszt, kérdésessé téve ezzel az abszolút optimista messianisztikus jövőképet. Borowitz, Jóbbhoz hasonlóan, meghajol a felfoghatatlan előtt, de hozzáteszi, hogy a Soá állított meg minket az emberi nem bálványként imádásában. Mások, mint például Birnbaum, Cohen, Kushner és Greenberg, készek szembenézni a szabad akarat következményeivel, és a Soába való isteni beavatkozás hiányát, Isten önkéntes önkorlátozásának tekintik. Talán nem fejezik ki eléggé a különbséget Isten az ember szabadságával

szembeni önkorlátozása és Isten önkéntes önkorlátozásának tekintik. Talán nem fejezik ki eléggé a különbséget Isten az ember szabadságával szembeni önkorlátozása és Isten emberek számára el nem érhetősege között, ami nem ugyanaz. Isten azért, mert nem avatkozik be, még elérhető az ima által.

Egy utolsó megjegyzés: a Soá okán az emberi gonoszság fogalma izgatja a mai zsidó teológiát. Lehet, hogy a hagyomány, mely a Luria féle kabalától Száadjáig, és rajta túl terjed, s mely szerint a világ nem tökéletes, a teremtés logikus és szükségszerű, az a forrás, melyet össze kell egyeztetni a szabad akarat eszméjével, hogy elfogadható modern teodiceát alkothassunk. A korlátlan emberi erkölcsi felelősség hagyományos elfogadása, kombinálva a tökéletes Én Szof misztikus lényével, aki önként felad saját tökéletességéből, hogy Teremtővé váljon, ismét bebizonyítja a zsidó hagyomány kimeríthetetlen gazdagságát.

Jegyzetek:

1. Különösen Liberal Judaism, UAHC, New York, 1984, és Choices in Modern Jewish Thought, Behrman House, New York, 1983.

2. Theodicy', Cohen–Mendes–Flohr (szerk.), Contemporary Jewish Religious Thought, New York 1987.
3. 2. Mózes 34,6
4. 1. Mózes 18
5. Borowitz, Liberal p. 193.
6. Uo. p. 190.
7. Sherwin, p. 965.
8. Uo. p. 968.
9. Sherwin p.961.
10. Eliezer Berkovitz, Faith After the Holocaust, p. 89, Ktav, New York, 1973.
11. Babilonai Talmud, Szanhedrin, 101a.
12. Uo.21a
13. Peszika de Rav Kahana, 25.1.
14. Louis Jacobs, A Jewish Theology, Darton, Longman & Todd, London, 1973.pp.76-77.
15. Borowitz, Liberal,p.203.
16. Sherwin p. 965.
17. Choices, p. 211.
18. H.Slonimsky, Essays, HUC, Cincinnati, 1967.
19. A.H.Friedlander (szerk.), Out of the Whirlwind, pp. 465–476, Schocken, New York, 1976.
20. God and Evil: A Jewish Perspective, Ktav, New Jersey, 1989.
21. A.A.Cohen, The Tremendum, Crossroad, New York 1981
22. Pan, London, 1982.

Howard Cooper

Egy terapeuta válasza a „Korlátozott Isten”-re

Irving Greenberg szerint a Soá utáni teológia alapelve az kell, hogy legyen: „semmilyen teológiai vagy más jellegű állítás nem lehet hiteles égő gyermekek jelenlétében”.* Erőteljes és provokatív kijelentés ez, mely után talán azt érezhetjük, amit Wittgenstein: „van amiről nem lehet beszélni, hallgassunk tehát”.

A terapeuta tudja, hogy néha csak a hallgatás, a várás, a nem-tudás és a nem megértés az egyedüli és szükséges módja a fájdalom és a felfoghatatlan elviselésének. Az elmélet egyrészt szükséges, másrészt tökéletesen lényegtelen. Emberi válasz nélkül valamennyi meglátásunk teljesen értéktelen lehet. Ezért csak bizonytalan, és nagyon ideiglenes választ nyújthatok. Mivel tudatában vagyok annak, hogy bármilyen válasz a Holocaustra részleges és csak töredék, ezért ha tudnék sem válaszolhatnék olyan tisztán és világosan Tony Bayfield cikkére, ahogy ő ír. A gonosz problémájára adott átfogó válaszok spirituális kudarcok. Elvesztik hitelességüket égő gyermekek jelenlétében. Legfeljebb rámutathatok egy-két területre, melyről beszélni kell. Számomra nehézzé teszi ezt, hogy mintha a terapeuta és a teológus különböző nyelven beszélne. A realista teológia az élet spirituális feszültségeire objektív, metafizikai válaszokat ad, a külső valóságot kíséri meg leírni. Általában az ilyen magyarázatot irrelevánsnak, néha obszcénak érezzük. Magam előtt tartva Greenberg állítását, úgy tűnik, hogy a vallás kérdéseit nem gondolatban absztrakt módon, hanem a

személyes, emberi létben kell megoldani. A teológiát le kell fordítani, át kell alakítani „spiritualizmussá”**, s ennek egyik eszköze a pszichológia.

Az emberi tulajdonságokat kivetítjük Istenre (jó, korlátozott....). Régi probléma ez az antropomorfizmus: mint egyénről beszélünk Istenről és próbáljuk megérteni cselekedeteit vagy annak hiányát. A bibliai „Vagyok, Aki Vagyok”, mely nem teszi lehetővé Mózesnek Isten kategorizálását, rámutat a tényre, mely ma is titokzatos előttünk: Isten négy betűs nevére, mely a létige múlt, jelent és jövő idejéből áll. Az energia mely működtet a világot, mely túl van a jón és a rosszon, mely több és kevesebb, mint amit el tudunk viselni.

Két, nagy hatású, modern gondolkodó nyomán, szeretném bemutatni hogyan tud a pszichoterápia segíteni a teológia spiritualizmussá formálásában. Immanuel Kant miközben kutatta, hogy az emberi elme hogyan alakítja át az alakatlan tapasztalatot rendezett objektív tudássá, észrevette, hogy az „objektív” rendezőelv, mely szerint a világot értelmezzük, nem a kinti, hanem a fejünkben lévő világban van.

Amikor a káoszból rendet teremtő erőt magunkban látjuk, az megtöri a realista teológia objektív Istenének varázsát. Mikor Isten attribútumait az emberi elme mitikus kivetítésének tekintjük, a gondolkodás új korszakába lépünk. A zsidó teológia nem alkalmazkodott ahhoz, ami ezzel az új gondolkodásmóddal együtt jár.

Kant után 50 évvel Kierkegaard elismerte, hogy a dogmatikus teológiának vége. Elfogadja az antropocentrizmust, az ember van a spirituális élet középpontjában, s a vallásos gondolatokat nem mint viselkedésünk külső kényszerítő erőit használja, hanem inspiráló, belülről vezető erőként.

* In: European Judaism 1993 tavaszi szám. A cikket rövidítve közöljük.

** Az angol „spirituality” szó magába foglalja a szellemi értékek előtérbe helyezését az anyagiakkal szemben, s ennek megélését, s nincs pejoratív tartalma, mint a magyar „spiritualizmus” szónak. (A ford.)

Ha van istenhit, akkor annak szubjektívnek és egzisztenciálisnak kell lennie. Nietzsche-nek igaza volt: az Isten „ott kint” már nem létezik. Isten nem konkrét, hanem egy eszmény, mely értelmet ad életünknek. Ebben az értelemben a teodicea fölösleges.

A pszichoanalitikus gondolkodásmód a felvilágosodás egyik igazi örököse. Az igazi kérdés, amit a pszichoanalízis feltesz, nem a nagybetűs Igazságról szól. Az analitikus nem azt kérdezi, hogy „igaz-e”, hanem, hogy „a személyes történelmedben mi készítet arra, hogy ezt hidd?” Adam Phillips előadásában ezt mondta: „pszichoanalitikus szemszögből a hit már nem a hit tárgya – Isten tulajdonságainak a kérdése, – hanem az alany, a hívő történelméé. Mi az a tudatalatti probléma, amit a hit megold, vagy az a vágy, amit kielégít?”

Mikor Tony azt írja, hogy ha „Isten nem jó, akkor a hit léte mélységesen fenyegetett”, akkor azt éreztem, hogy igen, most elérkeztünk valahova. A páciens, aki érzi, hogy addigi gondolkodásmódja, érzelmei, a világhoz való alkalmazkodásának a módja mélységesen fenyegetett, az gyakorlatilag áttörés előtt áll, még akkor is, ha az összeomlásnak tűnik. Szembe kell néznünk hitünk eme fenyegetettségével. Olyan teológiát kell teremtenünk, mely nem tudatalatti problémát akar megoldani. Lehet, hogy nem tudjuk megőrizni a „jó” Istent, hogy teljesen le kell mondanunk a hagyományos Istentről.

Mint terapeuta, arról kell beszélnem, hogyan csinálunk bálványt Istenből? Miért van az embernek szüksége Istenre?

Észre kell vennünk, hogy mennyire szükségünk van arra, hogy biztonságban, védve, megértve, elfogadva érezzük magunkat, és azért keressük Istent, hogy ezeket a gyermeki és felnőtt vágyakat kielégítse. Sok pszichológiai védekezőeszköz áll rendelkezésünkre a tehetetlenség, értelmetlenség, kétségbeesés érzései ellen, melyre valamenynyünknek szüksége van. Ha bármilyen formában Istent teremtünk magunknak, legalább legyünk tisztában vele, hogy ezt tesszük. ez azt is jelenti, hogy nem ruházzuk át a saját fantáziánk termékére a saját „objektivitásunkat”.

Tisztázni szeretném, hogy nem azt állítom, hogy szabaduljunk meg istenképünkől, mivel az feltétlenül személyesen kiagyalt. Ellenkezőleg, Isten fogalma életfontosságú szerepet játszhat az egyén fejlődésében. Szükségünk van valamilyen keretre ahhoz, hogy feltegyük kérdéseinket, még akkor is, ha tudjuk, hogy az csak egy újabb kérdéssorozathoz vezet. az ígéret földje mindig rajtunk túl, a látóhatáron túl, a következő fejezetben, a tudat peremén túl van.

Úgy vélem, hogy a pszichoterapeutikus gondolkodás segíthet a vallás fejlődésében. Azt állítja, hogy együtt élni az ambivalenciával spirituális eredmény. És a bizonyosság gondolkodásunkban nem cél, hanem akadály az érettség elérése felé. Bátoríthatja a hívőt, hogy megerősítse értékrendszerét, melyre vágyakozik, egy olyan istenképpel, mely megengedi, hogy a vallásos eszmék szabadon funkcionáljanak, s mely növekszik és fejlődik, ahogy a hívő küzd az élet viszontagságaival. Az ilyen hívő azonban nem lesz képes kijelenteni Isten létezésének objektív tényét. Csak annyit állíthat, hogy felépített egy istenképet – talán a hagyománnyal párbeszédet folytatva – , hogy személyes értelmet teremtsen életében.

RÖHRIG GÉZA

Végül

*Ez a világ a ma.
Ez a világ ugyanaz a nap.
A történetek
összetérnek- és folynak,*

*a rossz elereszti a jót,
mint mennydörgéskor a sakál a gidát,
és a jó elereszti a rosszat,
ahogy a gida kinövi magát.*

*Ez a világ a ma,
s Ádámot akkor sem éli túl senki,
ha most magánügy embernek lenni,
elvetéledő próba,*

*esteásta verem,
hirtelen elfelejtett
hamis családnév,
vagy az a szlovák fiú, kit Jézusnak hívtak,*

*mert egyik reggel vért izzadt, szegény,
pirított eső frissen párolt csenddel,
toloncházi gramofon és tánc,
az élet oszt itt autogrammot,*

*tollam a lázmértőtokból
a csomagomra csepeg.
Éli, Éli, lamma azavtani!
Ordítanak a túlélők halk röntgenaktjai.*

Az ilyen hit, mely személyes tapasztalatból és küzdelemből születik, nagyon különbözik attól, ami a kétségbeesés tagadásából vagy a vágy beteljesedésének érdekében származik. Ez természetesen összefér a zsidó vallással, ahogy én értelmezem: törekedni, hogy Izrael legyünk, azaz az Istennel küzdő. Ez az Isten nem korlátozott, hanem határtalan.

Mindazonáltal, ha elhagyjuk a hagyományos istenképet, lehet, hogy korlátozottabb istenfogalomhoz jutunk. De ha már visszavontuk a kivetítéseinket, akkor kárpótol minket, hogy felismerhetjük magunkban mindezt, amit addig Istenre vetíthettünk ki. Nemcsak rosszra és mérhetetlen pusztításra vagyunk képesek, hanem kreatív kapacitásunk is hatalmas. Talán még azt is állíthatjuk, hogy legjobb kreativitásunk, mely magába foglalja erkölcsi tevékenységünket is, igazán isteni.

Megérteni, tudni, hogy az isten nem „ott kint”, hanem bennünk van, egy élet munkája. És megérteni azt, hogy Isten nemcsak bennünk van, hanem egy nálunk nagyobb energiának a tükröződése, egy pillanat műve. Valamennyi Holocaust utáni teológiának e paradoxonnal kell együtt járnia.

Pór Gábor fordításai

Virág Teréz

Emlékezés egy szederfára

A pai nagyapám hajókovács volt. Foglalkozása elfelejtődött volna, ha kovácsmesterségéből származó stigmája erre nem emlékeztet. Munka közben a forró forgács egyik szemét kiégette. Üres szemgödörbe üvegszem került. Nem emlékszem, mikor vettem észre először, hogy csak az egyik szeme élő, de arra jól emlékszem, hogy ez a szeme mindig könnyes volt. Zsebkendőjével megszokott mozdulattal törölgette lecsurgó könnyeit.

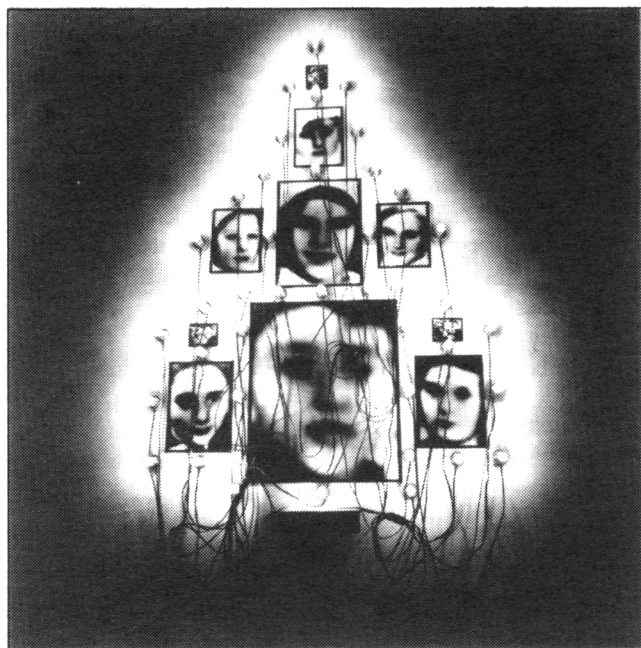
Mindig csütörtök délután látogatott meg bennünket, két-három naranccsal érkezett. Látogatása így összefonódott a narancs ízével. Hosszú bajuszt viselt és cügos cipőt. Anyámmal kölcsönösen szerették egymást, húgommal ünnepként vártuk látogatását. Sokszor akartam már feleleveníteni, mikor láttam nagyapámat utoljára. Mikor volt a mi utolsó „csütörtökünk”. Ma sem emlékszem, valószínűleg azért, mert akkor sem tudtam, hogy ez az utolsó találkozásunk.

Nagyszüleim Újpesten éltek gyermekeikkel és unokáikkal együtt, egy alacsony, L-alakú házban. Az udvar közepén egy nagy szederfa állt. Látom magam előtt, ahogy nagyapám a nyitott tűz fölött, egy nagy kerti üstben, egy óriás fakanállal a rotyogó szilvalekvárt keveri. Mariska és Sanyi ikrek voltak – a családi fényképen, ez az egyetlen, ami megmaradt belőlük –, egymás kezét fogva állnak szüleik mellett. Mariska, apám húga, ez alatt a szederfa alatt ült, amikor az arcára pottyant egy érett gyümölcs. Hirtelen arcához kapott – ez a mozdulata örökre emlékezetes maradt. A múlt kódéből felrémlett emlékem szerint Vilike volt az unokatestvérem neve. Arcán, ezen a helyen egy szedernagyságú és színű foltocskát viselt, várandós anyja mozdulatát őrizvén. Itt meg kell állítanom magamban az emlékezés folyamatát. Nagy-szüleim, iker nagynéném-nagybátyám, szeder stigmájú 14 éves unokaöcsém vajon egyáltalán, élve jutott-e ki a vagonból Mengele elé?

Nagyaném kétkerekű kocsin tolta rőfös kellekeit az újpesti piacra. Mikor a szeme miatt nagyapám már nem dolgozhatott, vásárolásból éltek. Irma volt a legszebb nagynéném. Keresztény férfi lett a férje, nagy bánatukra nem volt gyermekük. 38 éves korában, 1944-ben végre teljesült a vágyuk, egy kislányt hozott a világra. Judit csak néhány hetes lehetett, mikor az egész családot bevagonírozták. Irma négykézláb, testével védte gyermekét. A zsúfolt vagon néhány napig még a pályaudvaron vesztegelt. Egy keresztény nagybátyámnak éjszaka sikerült kicsempészni a csecsemőt a vagonból. Az Újpesten élő, 13 tagú családból egyedül ő élte túl Auschwitz borzalmait.

Kitörölhetem-e emlékezetemből azt az utat, melyet üvegszemű nagyapám, 6 gyermeket szült nagyanyám, Mariska, Irma néném, Sanyi bátyám, szeder stigmájú 14 éves Vili unokatestvérem, és az L-alakú ház többi lakója végigszenvedett?

Mikor 15 évesen eljutott hozzám haláluk híre, öregeknek és halálhoz közelinek éreztem őket, unokatestvéreimet meg

Az emlékezés mozaik képei, 1987–88

nagyon távoli hozzátartozóimnak. Sorsuk távolkerült tőlem. Lassan, majd 40 évi „lelki érzéstelenítés” után kezdett meggyilkolásuk fájni.

Magamtól kérdelem: akartam-e felejteni? Nem, az emlék felejtődött. 40 év után vajon akartam-e emlékezni? Nem, az emlék felidéződött. Arra már pontosan emlékszem, hogyan is jelentkezett az „elfelejtett” emlék. A 10 éves Emese éjszakai asztmás rohamai miatt – kezelőorvosa ajánlatára – került hozzám 1980-ban pszichoterápiába. Emese éjszakánként „fulladt”. Egy álma során derült ki titka: cigány származása. Ő sem beszélhetett származásáról. Most egy álmat idézem, melynek segítségével össze tudtam magamban ötvözni a ma szenvedéseit nagyszüleink szenvedésével.

„Egyszer rosszat álmodtam a kórházban. Éjjel volt, későn tudtam elaludni és féltem, Anyával együtt lágerbe vittek, és jött Hitler és azt parancsolta a katonáknak, hogy vessenek a tűzre. Akkor először az anyut dobták be a tűzbe és aztán engemet. Mikor az anyukámat bevetették a tűzbe, hirtelen felébredtem – akkor még engem nem öltek meg, met hallottam anyukám sikítását”. Kérdésemre, hogy mit tud Hitlerrel, a következőket mondta: „A lágerbe Hitler vitte el a zsidókat. Az embereket a Duna szélére állították, lenyírták a hajukat. A nagymama mesélte, hogy még rohadtabb dolgokat is csináltak. Csillagot tettek ide nekik a szívükre.”

Emese álma óta sorsommá vált az emlékezés és az emlékeztetés. Egyre többször jelent meg előttem két, fel-foghatatlan rettenetes szám: a 600 ezer és a 6 millió. Ahogy mennek azon az úton, amelyről nincs visszatérés. Kémények füstje, temetetlen és élve eltemetett, arc nélküli holtak képe

jelent meg előttem. Ki emlékezhet 600 ezer meggyilkolt magyarra?

Van-e 6 millió európai rokon, barát, szomszéd, aki emlékezetében őrizhetné arcuk vonását, hangjuk dal-lamát, vagy fiókjaikban, polcaikon megmaradt tárgyaikat, képmásaikat, megsárgult leveleiket?

Bensőm legmélyéről jött, hogy fel kell támasztanom a meggyilkoltaknak legalább az emlékét. Váratlanul szegődött hozzám Sipos András. Segítségével – filmjeink segítségével – ma már mindannyian emlékezni fogunk a soha nem látott 20 éves Sakk Bélára, akivel megásatták 20 centiméter mély sírhelyét. Magunk előtt látjuk, ahogy előbb két, fáradt térdére ereszkedik, majd arccal beledől a földbe, szelíden felkínálva tarkóját a puska csövének. Emlékezni fogunk rá, mert barátja, Szilárd Gyula emlékeztet elvesztett, meggyilkolt barátjára. Emlékezni fogunk Gyula félelmére: tavasszal egy osztrák paraszt kiszántja majd barátja tetemét a földből...

Emlékezni fogunk a 18 éves Glück Ervinre, a váci pia-risták tehetséges diákjára, aki Auschwitzot túlélve, orosz fogságban fejezte be meggyötört, fiatal életét, ki tudja mikor...

Ő életben maradhatott volna, ha az anya kérését, hogy mentség meg fiát, Sík Sándor, a rendház főnöke, 1944 tavaszán azzal az indokkal nem utasította volna el, hogy ő pappá szentelésekor felesküdt az egyházi szabályokra, hogy betartja a világi törvényeket. Történetére 87 éves anyja emlékeztet, aki igaz, hogy túlélője Auschwitznak, de Auschwitz örökre elvette tőle a saját gyermek örömét. Álmában Ervint ma is kicsi gyermeknek látja, akit karjaiban ringat.

RÖHRIG GÉZA

Negyvenhat

*A táskairógép trapéza az ablakban,
rajta halványméz macskám, akár egy briós.
Picit emelint csak rátermett pocakját,
a sok reggelit sokat fuvogatja.*

*Így kéne. Szeretet nélkül lenni, mint a macska.
Legyen elég, ha szereti az embert a kalapja,
az alkony túlforgott tézise a falon,
egy tapéta illesztékébe tornázott fénykép,*

*de hagyjuk a réget, már a díszlet is más,
ó, történelem, félév neked,
és Robison Crusoe lettem azon a Pesten,
hol kedvemre kódorogtam mindég, de mindég,*

*néztem a lánchidi jégsarkantyús pillért,
a sárra tett pallót boltoknak előtte,
a kövesztett szalonndát evő fiút és apját,
s ahogy a kettő egy bekecsbe garazsírozza magát éjjel,*

*de elbénult már mind a sok emlék,
hisz a legerősebb marad fölül, mint a gázcellában,
milliók körmének kaparása a cementfalon az élet,
a szem üres, akár egy kabátakasztóhurok:*

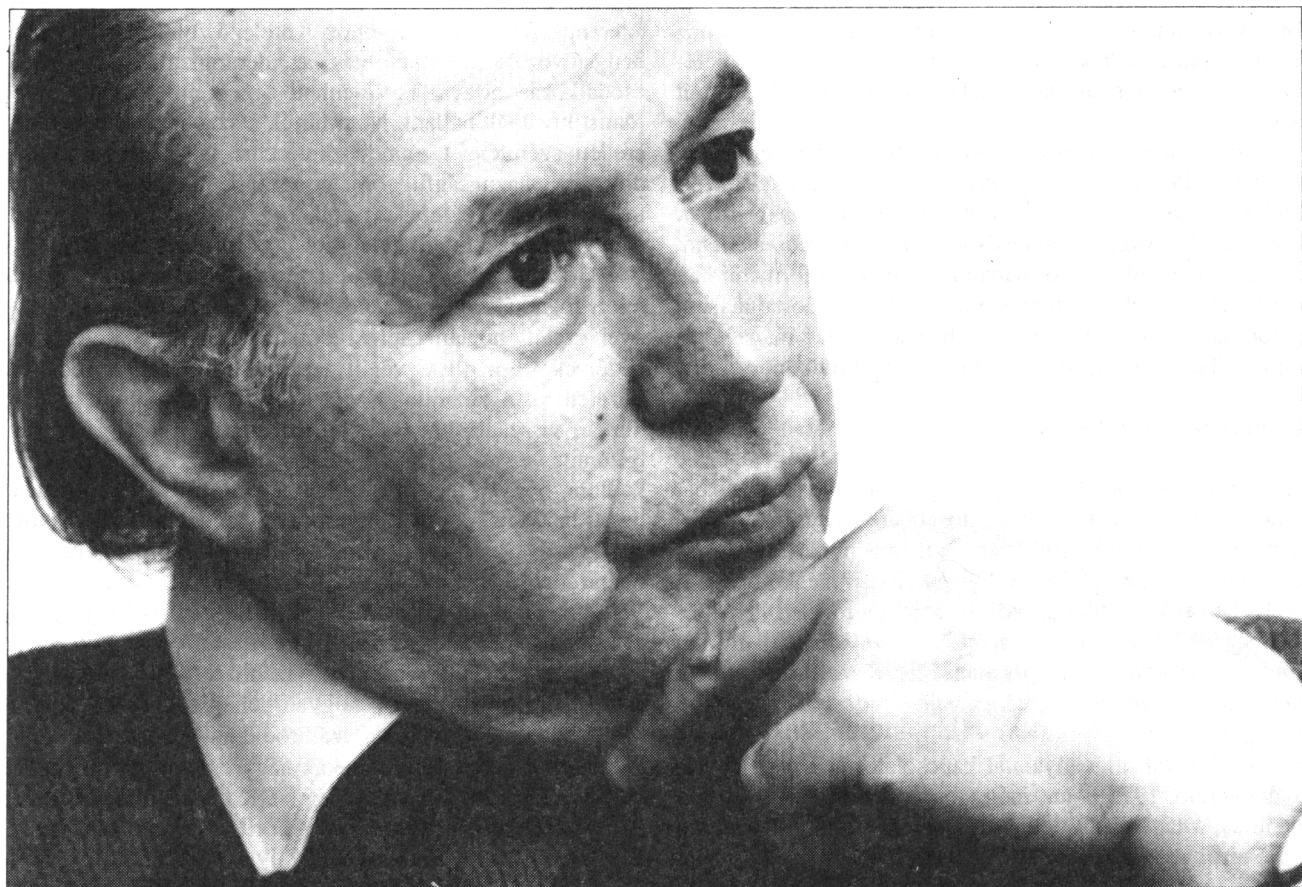
TÚL KÖZEL JÖTTÉL, HA EL TUDOD OLVASNI!

Tatár István egy olyan Werhmacht tiszt alakjára emlékeztet, akinek ő munkaszolgálatosként az életét köszön-hette, mert kidolgozta számára a szabadulás, az oroszokhoz átszökés útját. De Tatár Pista másra is emlékeztet. Vele együtt krampácsoljuk a miskolci vasútállomás síneit, vele együtt számoljuk a vagonba zárt 200 ezer szenvedőt. Átléjük vele azt a drámát, hogy egy megálló vagonból szomjúságtól el-gyötört feleségének és anyóságnak hangját hallja meg. Ott állunk vele, vele együtt tartjuk a csajka vizet, amit felad a ledrótozott vagonablakba.

Herschkovics Lenke emlékeztet minket Kamenyec-Po-dolszokban meggyilkolt 20 ezer magyar zsidóra, apja, anyja, testvérei, egész falvak rettenetes halálára, a napokig hullámozó földre, mely alatt a még élve sírba temetettek keresték örök pihenőhelyüket. De emlékezni fogunk általa arra a francia 45 éves ravensbrücki asszonyra, akinek két gyermekét kényszerítette egy SS arra, hogy megássák anyjuk sírját, és őt élve eltemessék. Az anyának a hátán kellett feküdnie. Már hullott a ravensbrücki föld az arcára és a testére, amikor a 20 éves Lenkének volt ereje meg-akadályozni e borzalmat. Igaz, hogy másnap emiatt a tervet kiagyaló SS a térdét átlőtte. Ma, 75 évesen ő a családból az egyedüli túlélője Kamenyec-Podolszk és Auschwitz borzal-mainak. Átlőtt lábát mereven, bénán húzza magával – de él, emlékezik és emlékeztet.

Atörténetek szereplői is, őrzői is magyar zsidók. Hogy mit jelent számomra magyar-zsidóságom? Melyik jelent többet? Melyik mélyebb bennem? Magyarságom és zsidóságom úgy ötvöződik bennem, mint apám és anyám. Emlékszem, meny-nyire nem szerettem, mennyire értetlenül álltam az előtt a felnőtt előtt, aki hamisan mosolyogva megkérdezte tőlem: melyiküket szeretem job-ban, melyik fontosabb nekem? Felnőttként, az átélt szörnyűséges múlt után, két, magyarul beszélő, magyar kultúrában nevelkedett gyermekemnek, négy unokámnak miért ne adhatnám át e kettős identitás minden gazdagságát, büszkeségét, terhét és gyászát? Edit, Gyula, Lenke, Pista itt él velünk együtt. Magyar költőket idézünk, magyarul ál-modunk. De a Kaddis, a Söma Jiszroél – még ha nem is tudjuk továbbmondani a cím és a kezdő szavak után a szöveget, még ha nem is tudunk héberül beszélni, írni, olvasni – a Tízpar-ancsolat, az égő csipkebokor, az Istennel kötött ősi szövetség sejtjeink legmélyén őrzi az ötezer év emlékeit. Míg mindezen gondolkodom, ahogy a múlt megelevenedik bennem, soha nem anyai nagyszüleim alakja jelenik meg előttem, holott velük együtt éltem át 14 éves gyermekként 12 éves húgom-mal a pesti gettó minden szenvedését. Anyánk nélkül, hiszen ő – 37 évesen – végigjárta a bécsi országút és Ravensbrück minden poklát. Az ő arc-vonásukat, hangjukat nem keresem. Az ő történetüket soha el nem felejtettem. Emlékezetemben mindig felidézhetőek voltak. Poraikat a pesti temető őrzi, emléküket a sírkövek. Tudom, meddig éltek, ott álltam halálos ágyuk mellett és sírgödrük felett. elkísérhettem őket utolsó útjukra.

Életem, sorsom alakulására mégsem ők hatottak. Mártírok unokája vagyok, megégetett nagyszüleim, nagynéném em-léke ma már benne van mindennapi életemben. Emese álmának megfejtésében, önmagam múltjának vállalásában.

Kertész Imre

„Auschwitz szól belőlem”

Kertész Imrével beszélget Szántó T. Gábor

– *Ha azt mondom „énregényeket” ír – akár egyes szám első, akár harmadik személyben –, akkor ezekből nem csak az életútja, de a filozófiája is kirajzolódik. S ha idézem, miszerint Önnél az írás „önterápia”, akkor már Kertész Imre életének középpontjában vagyunk. Hol kezdődik ez az élet, s melyek a csomópontjai?*

– Pesten születtem 1929-ben, egy nem vallásos, kispolgári zsidó családban. Nagypám az I. világháború idején minden vagyonát hadikölcsönbe fektette és tönkrement. Apám faterkedő volt, szerény egzisztencia, anyám tisztviselő. Állandó anyagi gondok közt éltünk. Engem 1940-ben a Madách gimnáziumba írtak, akkor alakult meg az iskolában a zsidó osztály. Az „elemi”-ben jelessel végeztem, a gimnáziumban már nem brillíroztam. 1944-ben Auschwitzba deportáltak. 1945 júliusában jöttem haza, befejeztem az iskolát és hamarosan újságíró lettem. (Igyekeztem elkerülni a katonaságot, ezért íratkoztam be esti egyetemre, de 1951-ben

mégis besoroztak.) Az 1946-ban alakult Szikra című lapnál kezdtem újságíróskodni. Baloldali voltam, visszatérve a koncentrációs táborból igyekeztem radikálisan gondolkodni a világ dolgairól, s abban az évben beléptem a kommunista pártba. 1948-ban a kommunista Szabadság című lap – melynek mulatságos módon Zilahy Lajos volt a főszerkesztője – fuzionált a Világosság című szociáldemokrata orgánummal, és utóbbi nevén, déli lapként folytatták tevékenységüket. Itt dolgoztam 1950-ig, mikoris kidobtak. 1949-ben már meglehetősen kritikus szemmel néztem, ami körülöttem zajlott, de a pártból kilépni akkor nemigen lehetett. Amikor kitették a szűrőmet, behívtak katonának, s a leszerelés után, 1953-ban kellett volna jelentkeznem egyik pártegységből a másikba. Ezt „elmulasztottam”. Szorongva őriztem 56-ig a tagkönyvem, mert egy tagkönyvcserének nevezett tisztogatást már átéltem 1949-ben, s tudtam, amit teszek, az szigorúan tiltott dolog, súlyos következményei lehetnek.

– *Ha jól számolom, 1958 és 1960 között kezdhetette írni a Sorstalanság című regényét. Mit írt korábban?*

– 1958-ra „elkészültem” mindazzal, amit élettapasztalat, vagy életfilozófia felhalmozásnak nevezhetnék. Csak a meg-

A Magyar Zsidó Kulturális Egyesületben 1993. február 13-án elhangzott beszélgetés 1994 januárjában kiegészített, szerkesztett változata.

formálás volt hátra. Ez idő tájt különböző regények írásához fogtam. Halmazódtak a kéziratok, egyiket sem tudtam befejezni, de valahogyan körvonalazódni kezdett, hogy mit akarok.

– Amikor a Sorstalansággal kezdett foglalkozni, egy fiatal fiú deportálásának, túlélésének és visszatérésének történetével, ki akarta írni magából a történeteket, meg akarta értetni azokat, vagy közölni másokkal a szinte közölhetetlent?

– Tiszta és világos formában meg akartam formálni egy történetet, és ehhez leginkább a saját deportáltatásom története kínálkozott. Esem ágában sem volt a maga véres valóságában megírni. A *Sorstalanság* objektív könyv,

az életről egészében szól,

annak ellenére, hogy énregény, vagy KZ-regény, nem a saját élményeimet dolgoztam fel, pontosabban: úgy és annyit dolgoztam fel belőlük, ahogyan azt, regényem nyelvi és filozófiai világa megkívánta. Ez egy erősen megkomponált, nyelvében erősen stilizált szöveg, objektív regény.

– A szemlélete és a hangvétele tette unikummá s egyben „befogadhatatlanná” a *Sorstalanságot*. Kevés kritika jelent meg, amely a maga egészében megértette volna a könyv lényegét.

– A témával mint olyannal kapcsolatosan is volt egy jó adag averzió. 1975 táján még tabu volt a zsidóság, a zsidó identitás, a légerekről pedig elsősorban mint kommunisták börtönéről emlékeztek meg. Volt egy „elvárás”, hogy ha e témáról ír valaki, azt panaszosan tegye, mintegy fellebbezve

a teremtéshez, a civilizációhoz. Kötelező volt az egyszerűség hangsúlyozása, az eltávolítás, az ideologizálás, az obligát csodálkozás: hogyan is történhetett meg, ami történt. Ezt a tónust kívánták hallani. Nem tűrték a szabad véleményt, az eredeti szemléletet, mindenekelőtt az igazságot. Paradox dolog ez a hazugságfüggöny, ami mindent eltakart. A kommunisták egyrészt lefasisztázták az egész országot, másrészt a tényleges náci bűnök felemlítését is rossznéven vették.

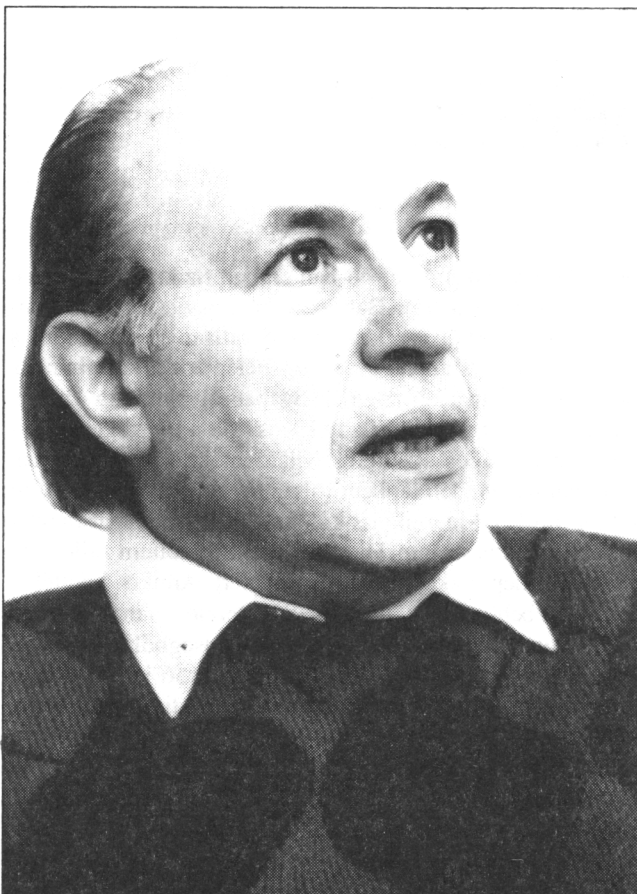
Van azonban egy tisztán irodalmi aspektusa is annak, hogy miért fogadták nyögvenyelősen a könyvet. Olyan törekény nyelvezetet hoztam létre, ami idegennek hatott, ami kedélyeket borzolt. S végül nem voltam jelen az irodalmi közéletben. A kéziratot a Magvetőhöz vittem először, ahol durván visszautasították, kis híján azt mondták, hogy antiszemita vagyok. Már-már feladtam a dolgot, azon gondolkodtam, hogyan tudom a kéziratot külföldre juttatni, aztán baráti tanácsra – bár azt hittem, hogy cenzurális viszonyok között egyik kiadó olyan, mint a másik – mégis elvittem a Szépirodalmi könyvkiadóhoz. Ott elfogadták.

– Amikor a *Magvető* visszaküldte a regényt, volt olyasfajta rosszérzése, hogy nem sikerült a munkája?

– Ez fel sem merült bennem. Tizenhárom évig dolgoztam a *Sorstalanságon*, azon, hogyan lehet egyáltalán írni a légerek világáról. Minden szakirodalmat elolvastam, amit tudtam, bár a fontosabb munkák nagyrésze akkor még nem volt hozzáférhető. Az eredetileg NDK kiadású *Akcióban az SS*, A csehszlovák *Halálgyár*, Lord Russel munkája, A *horogkereszt rémtettei* – ezek a könyvek voltak a forrásaim. Szépirodalomban csak a sablon volt jelen. 1962-ben jelent meg Semprun: *A nagy utazás*-a. Bizonyára sokaknak nem fog tetszeni, ám ez a könyv az ellenpéldája volt annak, amit én szerettem volna írni; de mert világsszerte ünnepezték – akkor kissé mégis megzavart. A 60-as évek végén jelent meg azután Tadeusz Borowski *Kővilág* című könyve, a benne olvasható nagy, megrendítő Auschwitz-novellákkal. Ez az egyetlen könyv, ami ebben a témában meg tudott érinteni. Volt némi fogalmam az irodalomról is, és annyira képes voltam megítélni a munkám, hogy tudtam, a magam elé kitűzött célokat elértem. A politikai-cenzurális viszonyoknak tudtam be, hogy nem akarják kiadni a regényt. Annyi disszonáns hang hallatszott az akkor érvényes szellemi életben, hogy az elismerés se jelentett volna valódi örömet.

– A *sorstalanság* azt jelenti, hogy valaki elveszti személyiségét, döntési lehetőségeit, kiszolgáltatottá válik környezetének. Ez felveti azt a kérdést, felelőssé tehető-e valaki a tetteiért, alkalmasint a bűnért, mondjuk egy kápó, aki a saját szemszögéből nézve – az Ön szavaival élve – nem tesz egyebet, mint egy lépést a túlélés felé.

– Távol akartam tartani magam a morális ítélkezéstől. A KZ-világát én egy zárt univerzumnak láttam, egy diktatórikus gépezetnek, amiben az emberek nem mérhetők civil értékredek alapján. Ez a zárt rendszer megváltoztatta az emberek természetét, a morális természetét is. Értékítéletük változott meg a mesterségesen előidézett szituációban. Kicsit bibliai volt ez a világ. A rossz és a jó a maga eszenciális mivoltában nyilvánult meg. Később a *Kaddis*-ban megírtam a történetet, hogy valaki jogos tulajdonosának visszajuttatta az élelmiszeradagját, holott ez a másik fogoly már menthetetlenül a halálán volt. Ami a civil életben természetes, az

RÖHRIG GÉZA

Negyvenhét

*A gettópénzben az volt a szörnyű,
hogy Mózeset metszették rá a törvénytáblákkal.
De hát mit tudta az a kisfiú, milyen bankó az;
fogta és karamellát vett rajta a boltban.*

*1947-et írtak. Vincze úr, azelőtt Winkler,
ki aznap dolgozott először ott,
zavarában vagy húsz karamellát öntött
a fiú cekkerébe. Hú, de jó pénz, gondolta az öcskös,
s még aztán is ezt gondolta, mikor atyjától pedig
megkapta otthon a náspángot.*

ott a csodával volt határos. A normális élet mércéjével érthetetlen és megítélhetetlen a KZ-világ. A többi között az is borzalmas benne, hogy ott tökéletesen megszűnik a civil és a civilizált világ értékrendje.

– *Mennyire változott meg az európai civilizáció értelmezhetősége és a zsidóság fogalma a holocaust által?*

– Nemrégiben írtam egy dolgozatot* a bécsi Jean Améry-szimposiumra, amiben éppen erre próbáltam választ adni. Améryről tudni kell, hogy eredetileg Hans Mayernek hívták, s ausztriai születésű, zsidó származású értelmiségi volt. Az asszimiláns család szülötte fiatal éveiben bekapcsolódott az osztrák szellemi életbe, majd egy kávéházban átlapozván a napi sajtót, megállapíthatta, hogy a zsidótörvények életbe léptetésével tulajdonképpen halálra van ítélve. Az Anschluss idején Belgiumba menekült, röpcédulázott a pitáni erlenállási mozgalomban, börtönbe került, megkínózták. Auschwitzba vitték, két esztendő töltött ott. Menyasszonyát megölték, s ő egész hátralévő életét annak szentelte, hogy analizálja saját, s egyben az európai értelmiség útját, azt, hogy ez az út miként torkollott Auschwitzba. A KZ-világát, a túlélés lehetőségeit elemzi, ír egy könyvet az öngyilkosságról, majd maga is öngyilkos lesz 1978-ban.

A holocaust mint kultúra volt előadásom témája, s lényegében egy optimistább képet vázoltam, mint ehhez a közönség szokva lehet. Tudniillik a holocaust mára kultúrává lényegült. Nagy, s igen értékes művészete van, irodalma, zenéje, képző- és filmművészete, de ami lényegesebb, e kulturális teljesítmények révén, a holocaust mint élmény az európai tudat részévé lett. Vagyis felfogták iszonyú jelentőségét, megértették a vesztes civilizációs törést („civilisationsbruch” – ahogy németül nevezik), a traumát, amit ez az eddig példátlan esemény az ember erkölcsi életében és a történelemben okozott. Többé nem lehet úgy tekinteni, mint ha nem történt volna meg, minden európai gondolatban jelen van, s egy fiatalabb nyugati nemzedék – mely csak közvetve tud a történetekről – a neonáci mozgalmak jelentkezése által most újraéli a traumát. Azok az antifasiszta szlogenek, melyeket az iskolában kötelezően megtanultak, de már-már úgy

látták, hogy nincs mögöttük élet, most testközelí élménnyé lesznek a neonácik elleni többszázazres tüntetéseken.

– *Nem lehetséges, hogy e demonstrációk a civil társadalom önvédelmi reflexei csupán a szélsőséggel szemben, s a „holocaust mint kultúra” fogalom, csupán a túlélő intellektus reményének valamiféle öngazolása, afféle wishful thinking (reménybeli gondolkodás), netán kétségbeesett kísérlet arra, hogy – mint mindig – értelmet próbáljon tulajdonítani a megtörtént dolgoknak, a nem magától értetődő jelenségeknek? Röviden: lehetséges, hogy nem úgy van, csak szeretné, ha úgy lenne?*

– Minden lehetséges, de nem hiszem, hogy tévednék. Az embernek, túl a gazdaság- és politikatörténeten, van egy erkölcsi története is, s ha a történelem nem is „az ész képe és tette”, mint Hegel mondta, de semmi sem múlhat el nyomtalanul. A nagy kataklizmákra nincs tiszta történelmi magyarázat. Nem tudni, hogy az a rettenetes trauma, amiből Freud szerint az egyistenhit kialakult, hogyan vált jézusi változatában szeretetvallásá, és viszont hogyan vezettek Kínában, Indiában vagy másutt a nagy erkölcsi mozgalmak és események másféle vallások kialakulásához. Nem hiszem, hogy a holocaustnak, mely

alapvetően demonstrálja az európai élet félresiklását

és borzalmát – ne maradnának erkölcsi nyomai. Nem tudom elképzelni, mert akkor már többé nincs miről beszélni. Ha e század második felének bármely művészeti ágát tekintem, bármilyen kulturális megnyilvánulását, maradandó nyomait látom a holocaustnak, ha nem is közvetlenül erről beszélnek. Nem is lehet többé olyan hangot megütni a művészetben, melynek a mélyén ott nincs e tapasztalat. Ahogy Schönberg után nem lehet elfelejteni, hogy van atonális zene, Flaubert után, hogy van strukturális regény, szintúgy Beckett és Borowski után nem lehet úgy írni, mintha nem lett volna holocaust. Beckett egyik hőse ezt kérdezi: „Hol baltáztuk el jogainkat?” – s e kérdés háttere is nyilván a holocaust, mely mélyen áthatja az európai civilizációs tudatot. Negatív kinyilatkoztatásnak mondanám ezt az élményt.

– *Ma gyakran felmerül a két totalitárius diktatúra összehasonlítása. Sokan szeretnék teljesen egyenrangúnak, egyformának beállítani őket, s vannak, akik az egyik bűneit igyekeznek teljesen eliminálni. Hogy látja ezt Ön, aki azt írta Gályanaplójában, hogy az öngyilkosságtól (Boronski, Celan, Améry, Primo Lévi példájától) az a társadalom mentette meg, amely a KZ-élmény után az úgynevezett sztálinizmus képében bebizonyította, hogy szabadságról, felszabadulásról, „nagy katarziszról” szó sem lehet. Hogy tudniillik itt is lehetett „sorstalan”, s hogy ezt is túl lehetett élni.*

– A szovjet rendszer több korszakból állt és országonként különféle válfajai burjánzottak. A puha diktatúra – a Kádár-rezsim – az egész kommunista világban egyedülálló volt, de még így is nagy lökést adott nekem, hogy visszamenőleg megértsem, amit gyermekkoromban átéltem. Vagyis ebben a zsisztémában is voltak olyan zárt szituációk, amikor az emberek nem szabad egyéniségük és elhatározásuk szerint cselekedtek, hanem meghatározott kényszerek között, s ez eltorzította a jellemeket. Nincs tehát értelme a méricskélésnek a

* 2000, 1993 január, 43–46. old.

két diktatúra között, mindkettő az ember erkölcsi törvényeit szegi s szegeti meg.

– A Gályanapló számomra a legigazibb bizonyság, hogy az írás életben tarthat. Ha nem tudta volna, nem tudná kiírni a szorongásait, ezek a feszültségek könnyen Ön ellen fordulhattak volna, s fordulhatnának ma is – mint történt ez számos holocaust-író esetében. Visszatérő „alapja” a naplónak a neurózissal, a depresszióval, az öngyilkosság gondolatával való viaskodás. Kielemezhetők-e az embernél önmaga számára ezeknek a gyökerei, és segít-e ez az elviselésükben?

– Feltétlenül. Ha az ember elég erős ahhoz, hogy bizonyos tényeket elviseljen, akkor már az is segít, ha ezeket analizálja, mert az intellektuális ereje is fokozódik ezáltal. Épp ebben látom a holocausttal való foglalkozás lényegét, hogy ne eltávolítsuk a történeteket, hanem értsük meg, hogy az emberi természethez tartozik. Ennek tudása olyan morális tartalék, mely túlszegíti az embert e poklon, abban az értelemben ahogyan A per végén Kafka „egy arc intelméről” beszél. Az a kultúra, mely képes a halál tudatával élni, és azt vitális erővé alakítani, mindig erőteljesebb, de érdekesebb és bátrabb is lesz azoknál a kultúráknál, amelyek nem néznek szembe az ember nagy történelmi, erkölcsi és egzisztenciális kérdéseivel.

– Második könyve a Nyomkereső volt, mely a címadó s a Detektívtörténet című kisregényt foglalja egybe. Az elsőben egy túlélő tér vissza az egykori láger helyére, s a történet

nyomait keresi, a másik egy utóbb megbukott dél-amerikai diktatúra világát idézi fel. Ellentétben gyakran hivatkozott műveivel, ezt a könyvet senki nem említi ha Önről ír, s nem láttam interjút, vagy naplójegyzetet, melyben Ön beszélt volna róla.

– Amikor írtam, szűken vett irodalmi szempontból sikerültnek éreztem e könyvet. A Sorstalanság nyelvi béklyót kényszerített rám, a Nyomkereső felszabadított. Szébb mondatokat, burjánzóbb nyelvet használhattam benne. Érthetetlennek tartották azonban sokan, nem szerették, s ez a negatív reakció talán visszahatott rám, ezért én is mellőzőm e munkát. Itt az ideje, hogy újraolvassam, és kialakítsam róla az ítéletemet.

– Lehet-e mondani, hogy a Sorstalanságnak párregénye A kudarc, amelyben egy újabb léthelyzetben, nevezetesen a kommunista diktatúrában lehetséges életmodellt, annak kisszerű, fojtó légkörét ábrázolja?

– A Sorstalanság zárt konstrukció volt. A kudarcban nem egy determinált embert, nem egy jellemfejlődést akartam megírni. A főhős számára választási lehetőséget kívántam biztosítani, egy sorsot megírni. Tudniillik, hogy törhet át a személyiség a szocialistának nevezett zárt társadalmon,

hogyan lehetséges a szabad tett,

mely később sem enged visszafordulni, visszasüllyedni.

– A kudarc első nyolcvan oldalán nem történik más, mint egy író megpróbál hozzákezeni munkájához. Annyi önirónia van ezeken a lapokon, amennyivel csak egy szűkös körülmények közt élő, munkájával viaskodó író képes kompenzálni nyomorát, kínlását. S a későbbi részekre is jellemző az önéletrajzi vonatkozathatóság, ha az irónia már nem is. Mintha ekkor már eldőlt volna, hogy a saját élete szolgál kizárólagos irodalmi nyersanyagul.

– Ez így volt egészen az Angol lobogóig. Mint lehetséges elbeszélések tárgya, ez az anyag kimerült. Most már fikció következik. Tulajdonképpen már a Kaddis a meg nem született gyermekért is fikció, mert ugyan a második felében vannak önéletrajzi elemek, és amit a főhős állít, az sok tekintetben azonos az én véleményemmel, de a történet alapjában, egy-két gyerekkori motívumtól eltekintve kitálat.

– Érdekes, amit a Kaddisról mondott, hogy az fikció, hiszen, aki az Ön korábbi munkáit olvasta, az úgy is értelmezhetné volna, mintha ez egy önéletrajzi regény lenne, egy vállalt személyességgel hitelesített esszéregény. A Gályanaplóban azonban azt írja, hogy Szigligeten találkozott a 65 éves L-lel, aki elpanaszolja, hogy nincs gyereke – s utána áll a felszólítás: „a motívumot felhasználni” – ez tehát a másik forrás.

– A Kaddis terve sokáig érett bennem. Már A kudarc előtt foglalkoztatott egy esszéregény gondolata, a túlélő lélektanának feltérképezése. Elárulok egy igen személyes – mondhatnám akcidentális – dolgot. Ha jól emlékszem, 1986-ban érdeklődtem a Szépirodalmi Kiadónál, hogy kiadnák-e az akkor negyedszázada vezetett Gályanaplómat, akkori – bár-mikor befejezhető állapotában. Negatív választ kaptam, és akkor gondoltam rá, hogy „megregényesítem”. A Kaddis – akkori terveim szerint – a Gályanapló anyagát tartalmazta

Fotók: Lukács Dávid

volna. Ahogy ez történt, ahogy a téma érett bennem, ahogy L-lel találkoztam és elmondta életét – egyszerűen minden azt sugallta, hogy a regényt, ezt a regényt, meg kell írni. S ilyenkor az ember egész élete erről szól. Monológikus formában, más főhőssel kezdtem el, s negyven oldal után kiderült, hogy túl erős, túl magas hangon kezdtem. Folytathatatlannak bizonyult. Később iktatódott be a „sztori”, a női szereplő. Ebben az értelemben tehát önélet-rajznak mondható, még ha nem is személyes teljesen. Minden sok évig készülő munkába beszüremlik az író élete. Sikertől mindenestre olyan elhitető erő beleplántálni, hogy többen is megkérdezték, mikor váltam el, ki volt ez az asszony, holott ez a része a történetnek – fikció. Én negyven éve vagyok házas, feleségem nem orvos, nem is hasonlít a szereplőre. Én sem identifikálom magam a hőssémmel, bizonyos távolságtartás van bennem vele szemben. Igyekszem tartani magam Camus gondolatához, aki azt mondja: ma már az író nem történeteket mond el, hanem megteremtí a saját világát. Egy színdarabon dolgozom egyébként, immár hosszú ideje, ami a *Kaddis* motívumaira épül, de teljes egészében fikció. Az egész alaphelyzet megváltozik, mert a nő szemszögéből, a nő sorsát követve írom meg a történetet. 1989–90-ben játszódik, az „életek és eszmék felszámolása idején”. A regény főhőse a darab kezdetekor már halott, s nem is a légerek túlélése, hanem az elmúlt negyven esztendő túlélése a téma.

– Ahogy a Sorstalanság végén a főhős tiltakozik mindenféle hagyományos és triviális holocaust-értelmezés, szánalom és megszorodás ellen, úgy a *Kaddisban* – talán mert Ön is öregedett, talán mert nagyon személyes élményből fakad a történet – úgy érzem, hogy átengedi a szövegen a keserűséget, következésképpen hagyományos értelmezést, végső fokon pedig szánalmat vár a befogadótól.

– Szánalmat? Semmiképp. Ez egy szomorú szerelmi történet, belejátszik a holocaust, az egész elrontott magyar társadalmi élet is. Egy túlélő regénye, aki az önmagának nehezen megengedett szerelem révén eljut egy rendkívüli döntéshelyzethez, mely minden kapcsolat kulmináns pontja: vállaljon-e gyereket? S ő a maga módján dönt.

– Ez a könyv azt mondja, hogy ha valaki túlélte is a holocaustot, olyan lelki sérülést szenvedett, ami képtelenné teszi a normális életre.

– Ez igaz. De világlélmény ez, erről ír például Améry is. A kínzás őt egy életre megfosztotta a világba vetett bizalmától, ami egyébként az ember legtermészetesebb érzése, hiszen a másik emberben segítőtársat, potenciális partnert lát; ő viszont a kínzás nyomán, a másik embert mint potenciális ellenséget szemléli. Ez volt az ő nagy élménye. Egy gyerek talán rugalmasabban lép túl ezen a sokkon, de Améry fiatal felnőttként sérült. A benne felhalmozódott ressentiment utóbb, konkrét ellenfél híján önmaga ellen fordult. Ez is egy formája az „élmény feldolgozásának”.

– A Sorstalanság 13 éves Köves Gyurija a történet egy drámai pontján, a lágerben, egy akasztásos kivégzés után nem tudja elmondani a *Kaddist*, bár a többiekől, a közösség tagjaitól hallja. A felnőtt Kertész Imre pedig megír egy regényt, címében a gyászimával. Mit jelent ez, talán valamifajta erősebb azonosságvállalást a zsidósággal, netán kompenzációt?

– Nem tudom, mi a zsidóság. Személyeket ismerek. A zsidóság mint olyan, roppant heterogén. *Miért kell közösséget vállalnom*, ha születésem folytán

természetszerűleg zsidó vagyok.

Ehhez nem kell külön vállalás. De tényleg érdekes, amit a kaddisról mond.

– A Gályanaplóban és Az angol lobogóban sokat ír zenéről. Értelmezhető-e a zene felől a regényei, s így különösen a *Kaddis*, melyben közvetett módon, Paul Celan Halálfügájára visszautalva, van egy kimondottan repetitív zeneiség?

– Igen. A zene nagy hatással volt rám. A Paul Celan-mottót csak később írtam a *Kaddis* fölé, amikor észrevettem, hogy mondataim teljesen önkéntelenül követik a vers gondolatritmusát. Sokat olvastam korábban az eredeti német szöveget, mert szinte lefordíthatatlan, aztán azon kaptam magam, hogy a szövegem képei, metaforái minduntalan visszatérnek a Celan fűgaversére. De jól látja, valóban témák lépnek be, összefonódnak és szétválnak, az egész szövegre jellemző a fűgaszerkezet.

A többi regényemben, így mondanám: eleve megfontoltan alkalmazom a zenei rendező elvet, így például a *Sors-talanságban*, ahol a tizenkétfokú hangsor, a szeriális zene egyértelműen meghatározta a kompozíciót. Megszüntetni a véletlenszerű, narratív, anekdotikus kitérőket – ez volt a célom. Szigorú elv szerint kellett szerkesztenem, amelynek meg kellett felelnie az ábrázolt világnak, vagyis a totalitarizmus működési elvének. Innen nézve némi túlzással mondhatom azt is: a szeriális zenén bizonyos totalitarizmus uralkodik. A kompozíció egésze igazolja a belső diszharmoniókat. A kudarcra ugyancsak érvényes bizonyos tudatos zenei struktúra a látszólagos linearitás utáni visszatéréssel, a körbefordulással, de – hogy úgy mondjam – itt inkább mahleri dal-lamvilágról van szó.

– Lehet-e, van-e értelme Asuchwitztól eltekintve, anélkül beszélni zsidóságról?

– A világban végzetes törés történt. Mint írónak, erről feltétlenül tudásom kell legyen. Tudomásul kell vennem. Ettől nem lehet eltekinteni. Beszélhetünk említése nélkül, csak nem érdemes, nincs értelme. Kiváltképp számomra nincs, aki mindent Auschwitzból vezet le, többek között a saját zsidóságot is. Az én zsidóságomnak sokkal többet jelent Auschwitz, mint mondjuk a haszidizmus. Ez az eleven zsidóságélményem, nem pedig, mondjuk, a vallás, aminek élményében neveltetésem folytán nem részesültem.

– Mégis azt érzem, hogy az idő előrehaladtával – hívös terminus technikust alkalmazva – Ön egy pozitív „identitásmódel” felé tolódik el, talán ahogy egyre mélyül, cizellálódik tudása a történeletről, vagy ahogyan egyre inkább egy okozati folyamatba próbálja helyezni a holocaustot. Az említett rendkívül figyelemre méltó esszéje a 2000-ben is erre bizonyosság. Ott írja: „A holocaust tehát ... világlélmény: és a holocaust által megújult világlélmény ma a zsidóság is. A magam zsidóságát legalábbis csakis így tudom definiálni. Egy regényemben szellemi létformának neveztem. Mert zsidónak lenni: szerintem ez ma elsősorban etikai feladat. Az én szememben ez hűség, megőrzés és mementó: mene tekintel

ufarszin minden totális elnyomás falán". *Tehát megkísérel ehhez – ha kerülő úton is – valamiféle pozitív viszonyt kialakítani.*

– Ez igaz, de a lényeg az a tudás, amihez az élmény elvezetett. Olyan iszonyatos tudásról van szó, melyre kényszerűen tett szert egy hatalmas néptömeg. Ilyen tudásra csak egészen kivételes sorsú emberek – szentek, vagy alkoholisták, zsenik vagy bolondok – tettek szert azelőtt. Az élet ilyen mélyeit senki más nem járta meg. S mert a kultúra a birtokba vett mély tudásra épül, és a történetek emléke erkölcsi kötelességből megőrzendő tudást jelent,

nyomot hagy a civilizációban,

végeredményben gazdagít egy szélesebb kultúrát. S az emberiség nagy csapásai, erkölcsi életét ért mély sérülései egyedül a kultúrában oldhatók fel, a jóvátehetetlen tettek egyedül a kultúrában, a kultúra által válhatnak, nem csupán feloldozó gyászünneppé, de értékké is.

– *Jelent-e az Ön számára valamilyen irodalmi-ambicionális jelentőségén túli elégtételt a siker; a Sorstalanság amerikai kiadása, a Kaddis németországi megjelenése, és az ottani elismerések?*

– Ezt nem elégtételként élem át. Különbösen is, a „siker” kétes értékű szó; a könyveim iránt mutatkozó valódi érdeklődésnek természetesen örülök. Emellett őszintén bevallom: a külföldi siker bizonyos védettséget jelent nekem a hazai viszonyok között. A pillanatnyi helyzet nem mondható kedvezőnek az értelmiségre, így az alkotói munkára, legfőképpen azonban a zsidó értelmiségre nézve. Amíg például azt kell tapasztalnom, hogy a berlini Magyar Ház vezetője megpróbálja lebeszélni egy konferencia szervezőit meghívásomról, mert – ahogy mondja – én csupán egyetlen témáról, a holocaustról tudok beszélni, s ezért nem vagyok alkalmas és méltó, hogy a „magyar ügyet” képviseljem: nos, addig nem árt, hogy műveimet külföldön ismerik és elismerik. A módszer feltűnően hasonló a pártállam által alkalmazott „technikához”, amelynek segítségével lépten-nyomon le akarták járni a „hivatalos vonalba” bele nem illő írókat, értelmiségieket; s mint akkor, a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas években, ugyanúgy most is pontosan az ellenkező hatást érik el ezzel. A demokratikus kultúrájú országokban megdöbbenést és felháborodást kelt, ha egy állam külképviseleti hatósága belé akarja fojtani a szót a saját hazájából érkező értelmiségibe.

– *Hogyan látja, a holocaust mint téma vagy ahogyan Ön hozzányúl, jelent a német közönségnek, illetve a kritikának rendkívüli irodalmi csemegét? Szerepet játszik-e ebben a németek „gyázmunkája”, a tény, hogy egy fiatalabb generáció talán így kívánja feldolgozni, megérteni, kompenzálni, ami történt? És hogy talán nálunk, a diktatúra kényszere miatt ez nem történt, nem történhetett meg, és a továbbiakban sem lesz kibeszélhető, tabu marad, mert túl sok idő telt már el azóta.*

– Ez egy fontos, releváns kérdés. Beszéltünk már arról, hogy mennyire fontos a holocaust kulturális feldolgozása. Németországi tapasztalataim azt mutatják, hogy az úgynevezett „Vergangenheitsbewältigung”-ot, a történelmi közelmúlt feldolgozását, a művelt réteg lassan társadalmi és

nemzeti kötelességének tekinti. Nyilvánvalóan az Ön által is említett „gyázmunka” eredményeképp e kérdés súlyos jelentőségű a számukra. Bár a múlt feldolgozása a mai napig nem zárult le ott, bizonyos morális következmények hárulnak a fiatalokra, s ők ezeket vállalják. Ismeretszerzés, szembesülés, tudás apáik, nagyapáik tetteiről, a túlélők állapotáról. Felolvasásaim után nyíltan, gátlástalanul tesznek fel kérdéseket, szemlátomást ismerik a tárgyat, és nyitottak, érdeklődnek iránta.

Magyarországon először megpróbálták kiküszöbölni, elhallgatni a holocaustot, majd megkísérelték szűk „zsidó ügyé” degradálni, amire a nemzet legföljebb némi távoli sajnálkozással tekint. Létrehozták a holocaustról szóló művek kötelező sablonját, amelyben elveszett a kérdés valódi dimenziója, legföljebb a panasz, s főként a szentimentalizmus volt megengedett. Sem az iszonyú tapasztalatok radikális feltárására, sem a „gyázmunkára”, de még a történelmi dokumentumok megjelentetésére is alig nyílt lehetőség. A nemzet felelőssége, a közös „gyázmunka”, a katarzis keresése még csak föl sem vetődhetett. A *Sorstalanság* agyonhallgatása, majd áttörése is annak köszönhető, hogy

az egész világon áttört a holocaust emléke,

mint egy korábban elfojtott zokogás. Auschwitz világélménye fölött az emberiség jobbik éne nem tud, nem tudhat napirendre térni. Németországban sem önként, hanem külső kényszerre indult meg a holocaust feldolgozása. Az európai *comme il faut* egyik alaptézise ma már a holocausttal való szembesülés, az azzal való foglalkozás, az ehhez való viszonyulás. *Bibó István* tanulmánya a példa rá, hogy az igazi magyar elit is úgy vélekedett: a nemzeti tudatot szembesíteni kell a holocaust tényeivel, mivel ez elengedhetetlen része a felszabadulás utáni szellemi nevelődésnek. Ehelyett a fordulat, második felszabadulásunk óta annak vagyunk tanúi, hogy a magyar értelmiség egy része úgy véli, hogy a nemzeti tudatot ismét történelmi hazugságokra kell alapozni, és újabb, mondhatni preventív antiszemitizmussal vágott elébe a holocaust feldolgozásának. Lehetségesnek tartom, hogy ezzel egyszer s mindenkorra megakadályozta, hogy a holocausttal a magyarság méltóképpen, szabad és az igazságot vállaló nemzet módján szembenézzon. A dísztemetést, amit Horthy Miklósnak rendeztek, én a hatszázezer meggyilkolt magyar zsidó emléke nyilvános meggyalázásaként éltam át. Nincs itt helyünk arra, hogy Horthy Miklós szerepét a magyar holocaustban – annak 1920 óta folytatott szellemi előkészítésében – elemezzük; érzük be Veessenmayer, a náci Németország teljhatalmú magyarországi megbízottjának sokszor hangoztatott elvével: „inkább Horthyval, mint nélküle” – s azzal a ténnyel, hogy Horthy kormányzósága idején deportálták Magyarországról, magyar hatóságok közreműködésével, a teljes vidéki zsidóságot. Temetése – egyebek közt – azt szolgálta, hogy a magyarságtól még távolabb kerüljön a holocaust normális, gyászszerű feldolgozása. De ezáltal valójában a magyar történelmi tudat sérül, nemcsak azért, mert távolabb kerül Európától, ahol a kulturális életből kiiktathatatlan ez a szembesülés, hanem mert

elmarad az önvizsgálat, mely egyedül hozhatná meg a lélek békéjét és szabadságát. Ezért kell egyetértsek Önnel, hogy az idő múlásával ez a mulasztás már nem pótolható.

– Szokott félni mostanság? Van fenyegetettségérzete?

– Nem tudom az idézet forrását, de én is vallom: „Cselekedeteimben nem hagyom magam a félelmeimtől befolyásolni”. Mindenesetre különös, hogy Magyarországon manapság akár burkolt, de akár leplezetlen formában – a kinyomtatott sajtóban és az elektronikus médiában – is lehet és szabad zsidózni, ami innen nyugatra a Lajtától a Csendes óceánig elképzelhetetlen – miközben az ország Európához és a nyugati világhoz óhajtana csatlakozni. Egyébként, ahogyan Kaddis című regényemben írtam: „az úgynevezett antiszemitizmus olyan magányos csupán, amibe én személy szerint ugyan bárhol, bármikor belehalhatok, de ...Auschwitz után ez akkor is csak merő anakronizmus lenne, tévedés, amelyben, mint Hegel mondaná... „immár nincs jelen a világ-szellem...” Igen, az antiszemitizmus ma már csak egy pusztuló társadalom végső, pusztító gesztusa lehet.

– Az Angol lobogó című kisregényében a főhős egyetlen hosszú mondatot akar elmondani, hogy 1956 októberében egy dzsibból, amely a brit zászlóval volt letakarva, kinyúlt egy fehér glazékesztyűs kéz és integetett. Hatvan oldalon keresztül rugaszkodik neki, s közben elmeséli tanítványainak az „50-es éveket”. Mit jelent az a fehér glazékesztyű nekünk, közép-európaiaknak?

– A mindig tovasuhanó remény metaforáját.

– Nem fordulhat elő, hogy egyszer ez a régió is felhúzhat a kezére egy ilyen alkalmatosságot?

– Nem tudom. De bízunk benne, hogy talán nem örökérvényű igazság a karkai mondás: „remény, az sok van, de nem a mi számunkra”.

– Valósnak tartja-e azt az állítást, hogy művei az egzisztencializmus irodalmi dokumentumai, s hogy a XX. század mit sem bizonyított jobban, mint az egzisztencializmus igazát?

– Kétségtelen, hogy egy totalitárius, totalitarizmusra hajlamos világban élünk. Kelet-Európában ez sokkal sarkosabban nyilvánul meg, mint nyugaton, de ott is veszélyben van az individuum. Író ezt a nyelv révén tapasztalja meg. Az egyén megfosztott nyelvtől, nyelvi paneleket kínál nekik, nincs érvényes hangja. A XX. század világában azt tapasztaljuk, hogy az individuum, ha megszólal, áldozatként fejezi ki magát; ehhez azonban vissza kell vennie, újra fel kell fedeznie a nyelvét. Azt hiszem, ez minden író alapproblémája. Itt bukkan rá az egzisztencialista majd a nyelv-filozófiára. Művész számára mindez gyakorlati kérdés: meg kell tisztítania magát az ideológiáktól, hogy eljusson a tapasztalatokig, a tapasztalattól pedig a megfogalmazásig, a pontos kifejezésig. Hiszen ne felejtjük el, hogy az ideológia, az ideologizált nyelv és az ideológia megszabta dinamizmus önmagából is képes kirekeszteni az embert, képes tökéletesen meghamisítani, manipulálni belső életüket. Ha észreveszi a kollektívum és az individuum, az uralom és az elszenvedés ellentétét, az egyén rádöbben, mi választja el saját életétől, s akkor megérti: a saját léte a valóság, abból kell kiindulnia, sokkal inkább, mint abból, amit el akarnak hitetni vele, hogy kívülről, szerkezetekből, fennálló társadalmi rendekből és a történelemből kell kiindulnia.

RÖHRIG GÉZA

Messiás

*Nem biztos, hogy meghalunk,
éjjelre meglesz a Messiás.
A nemzedékek csak romlanak,
és egy új szétszórátás*

*lesz majd a hazaiút
minden voltan embernek,
az Úr meghajol hét fia előtt,
s te, békeszerző Messiás,*

*szebogarad, mint az olívaág
visszabújjik helyére,
hónunk alól zene jön végre,
a disznó kérődzni fog,*

*a bolygók állnak hat napig,
s a hiányzó tíz parancsolat
zsengéden megtestesül,
föltámasztott bordalétráján*

*Belzebúbnak megyünk,
erősebben ragyog a Föld, mint a Nap,
hisz tüzarány lesz majd a Szentély,
s a halvaszüllöttek kórusa,*

*még végtelenebbé válik minden,
nem szabad, hogy ittveszünk,
holnap Jeruzsálemben ébredünk,
mert megtör minket a Messiás,*

*és minden más lesz, minden más,
a Ház, mint egy repülő száll le,
miből az árvák szülei kirohannak,
a nők öle sem vérzik többé,*

*Isten kibuca fog fölépülni,
sír, zokog majd a Teremtő,
mindenütt ugyanennyi lesz az idő,
most siess, Messiás,*

*taníts meg minket élni,
BenDávid, ki szépen kér,
minden az oka, hogy eljőjjél,
koronád az a koponyamérő lesz,*

*mivel a germán tudósok fejünk vizsgálják,
e molochkölkök legocsmányát
váltsd meg hát elsőül,
BenDávid, összezelem,*

*ma várnak a legkevesebben,
s ennél hőbb jel nincsen is,
sajtolj bogláródba,
szívünket meglóbálva*

*tapassz ki értéssel,
kérj el minket a mástól,
hisz a te támnéped vagyunk mi:
parancsolj velünk, Királyfi!*

A gyerekek emlékére

Christian Boltanski installációi

Életrajzként minden lexikon közli a világ egyik legjelentősebb kortárs képzőművészeréről, hogy 1944-ben született Párizsban és ott él ma is. Kiállításai voltak Bécsben, Montrealban, Chicagóban, New Yorkban, Los Angelesben, Torontóban, Madridban, Bázelen, Varsóban, Genfben, Londonban, Eindhovenben, Grenobleban, Hamburgban, Varsóban, Nagoyaban.

1989-ben a jeruzsálemi Izrael Múzeumban állított ki, s ugyanabban az évben a bázeli Kortárs Művészek Múzeumban bemutatott képeinek a *Purim ünnepe* címet adta.

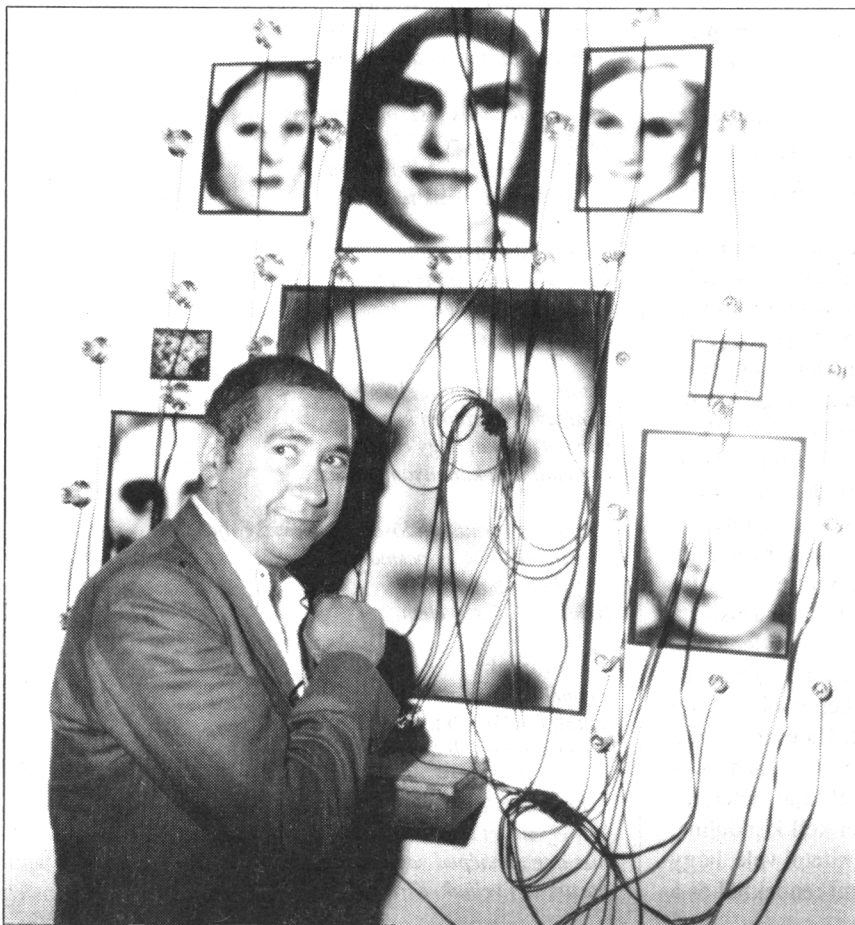
Ha akárcsak végigfutunk az utolsó évek kiállításainak listáján, felfedezhető egy igen konkrét terepuma

Boltanski monumentjeinek. Ez pedig a huszadik század világekorszak-fordulójához, a holocausttal kezdődő civilizációs végjátszmához kötődik. Egy 1931-es iskolai osztály végzete, a sötét-ség mint iskolai lecke, a Purim mint néhai víg ünnep, a valahai nyár tündérmeséi a témák. A bécsi Modern Művészetek Múzeumban *Kommentár Európához* címmel *Hegy Lóránd* igazgató a kontinens legjelentősebb művészeit hívta össze: ítélkezzenek Európáról. Boltanski kegyelet-objektíve *tizenhat bádogkofferből áll*. Az egymásra helyezett dobozok egy-egy kultúra hamvait jelképezik, ami nincs többé, amit Európa kiírtott magából. A Francia közelmúlt című budapesti kollektív kiállításon 1992-ben is szere-

pelt Boltanski. Itt fémdobozokból emelt piramis-szerű oltárán portréfotók álltak, melyeknek szemébe közvetlen közről, a vattatárolpák agressz-szivításával világított bele egy-egy reflektor. A képek sötét tónusai is „beégtek”, az arcok eltűnni látszottak a semmibe. Hasonlóan *Erdély Miklósnak* ahhoz az egykori akciójához, amelyben saját arcába vakuzott, és a képen arca teljesen fehér semmit mutatott. Boltanskinek e műve kapcsán írta a katalógusba Jean-Michel Foray: „Christian Boltanski a gyerekekkel való kapcsolata nem újkéltű. Már 1973-ban megcsinálta a dijoni Lenti-lleres-kollégium számára 400 lakója portréját. Az épület egész előcsarnokát kitapétázó, üveg alá helyezett fotók, elhelyezésük folytán fogadalmi táblák-nak (ex voto) tüntek...

Újabban az az érdeklődés, amit a gyermekkor eltűnte keltett benne, újabb dimenzióval gyarapodott: a háborúban elpusztult zsidó gyerekek emlékével. Az *Autel Chases* (szójátékot rejtő) címmel kifejezetten utal erre. Mint minden művében, Boltanski most is a legszegényebb anyagokkal ér el intenzív hatást: pléhdobozok, csupasz villanydrótok, villanykörték, mindössze ennyi látható a fotók mellett... A mű lényegi célja, hogy a halál, az eltűnés, az emlékezés és a felejtés feletti meditációt indítsa el bennünk... Hajsza és üldözés, vadászat és oltár, éppen a Holocaust óta nem is olyan meghök-kentő szójáték már, tulajdonképpen a verbális talánynál többet kifejez maguknak a tárgyaknak a műben történt döbbenetes találkozása. Azok a kiállítási dokumentum-képek, a *Szombat* e számát illusztrálják, a Budapesten és Bécsben is látott szériából valók; Boltanski 1989-ben, a Jeruzsálemi Izrael Múzeum kiállításán nagy bele-érző képességgel készítette *Lányi Péter*, a múzeum fotósa.

Christian Boltanski

Szegő György

Schindler listája

Először történt meg, hogy hálásan fogadtam egy minden ízében kiszámítottan profi munkát. Azelőtt azt hittem, hogy ami igazán tökéletes, az lehet jó, lehet nagyszabású, sőt fantasztikus is, de egyvalamire nem képes: nem tud megrázni a művészet erejével. Meggátolja ebben a precizitás hüvös fölénye. Most, hogy láttam Steven Spielberg legújabb filmjét, a *Schindler listáját*, már egészen mást gondolok. Olyan magas fokú profizmussal találkoztam a filmben, amely egy számítógép könyörtelen logikájával hangolta össze a forgatókönyvet, a színészi játékot, a rendezést, a hangeffektusokat, a tömegjeleneteket és a helyszíneket. Mégis kellett néhány perc az utolsó filmkocka után, hogy rájőjünk, hol vagyok, hogyan jutok ki a moziból. (És a filmből? Kijutunk-e egyáltalán valaha abból a szörnyű mélységből, amivel Spielberg itt szembesített?)

Sok jó film született a holocaustról. Volt olyan is, mint legutóbb Jeles András *Senkiföldje*, amelyik a művészi ábrázolást egy ponton túl lehetetlennek nyilvánította, és Adorno szentenciája értelmében a „költészet” helyett dokumentumfilm-részletekhez nyúlt. A legtöbb interpretáció egyéni sorsokat emelt ki a tömeges halálból, megpróbálta személyessé tenni, és ezáltal testközelbe hozni a tragédiát. De kevesen vállalták föl azt a kegyetlen igazságot, hogy a holocausttal egészében megváltozott az emberiség viszonya az öléshez, és hogy itt már nem egyénéről van szó, hanem egy arcától és személyiségétől megfosztott tömegről. Vagyis arról, hogy az emberiség egyik fele minden hivatkozás nélkül kipusztíthatja a másik felét.

Pedig mostanában éppen az eltágadás van napirenden. A túlélők generációja még itt van közöttünk, az ő gyerekeik még őrzik a história családi változatát, de a következő nemzedék már alig-alig hiszi. És rögtön ott vagyunk a megismétlődés veszélyénél. Spielberg saját bevallása szerint ez ellen készítette a *Schindler listáját*: tananyagként az amerikai fiatalok számára, akik igen tájékozottak a piaci mechanizmus kérdéseiben, de Hitler

Steven Spielberg a forgatókönyvvel és a főszereplőkkel

nevét a Grimm-mesékhez párosítanák. Műsorfüzet gyanánt a rendező még egy didaktikus tesztkönyvecskét is összeállított hozzá, amolyan felvilágosító céllal. A szándék támogatásra talált Európában is, több ország kötelező tananyagként iktatta be a filmet. A legfontosabb kérdése: miért pont ez a mozi lett – vagy legalábbis lesz – az etalon, az igazság és az emlékezés hordozója? Kétségtelen, hogy Spielberg nemcsak kiváló filmrendező, hanem zseniális üzletember is. Már jó tíz éve megtalálta a témát, az ausztrál *Thomas Keneally* regényét, de csak a holocaust ötvenéves évfordulójára csinált belőle filmet. Az is tény, hogy alighanem az ezt megelőző, meglehetősen blőd *Jurassic Park* elképzelhetetlen sikere közvetlen előjátéka a *Schindler listája* karrierjének: Spielberg nemcsak kívárta a megfelelő pillanatot, de elő is készítette a terepet a világsiker felé. Mégis ezt kell mondani, hogy a gigantikus üzleti vállalkozásból az egész világ bőven profitál. Tíz éve még nem volt reális veszély a fasizmus újbóli feltámadása – most pedig az. Ha a film akkor elkészül, amikor Sidney Sheinberg producer először megmutatta az anyagot Spielbergnek, valószínűleg csak egy lenne a témával foglalkozó sokszáz moziból, ha az igényesebbek közül is. Ma viszont ijesztően aktuális, és talán az utolsó pillanatot ragadja meg az igazság kikia-bálására. Emlékezni és tiltakozni tanít.

A film alapjául szolgáló regény, *Schindler bárkája* címmel, egyszer már megjelent Magyarországon is, és gyorsan el is fogyott a könyvesboltokból. A *Schindler-zsidók* csodálatos története egy véletlen folytán jutott Thomas Keneally ausztrál író és újságíró fülébe,

egy egykori résztvevő elbeszélése nyomán, Keneally megkereste a még életben maradt többieket, és a tőlük összegyűjtött adatok alapján 1982-ben megírta szenzációt keltő regényét Oskar Schindlerről, a náci párt tagjáról, aki életművészként és üzletemberként kezdett, és odáig jutott el, hogy egész vagyona feláldozásával 1100 zsidót mentett meg a haláltáborokból. Hihetetlen történet, egy kicsit még giccs-nyűs is, pedig az utolsó szóig igaz. Spielbergnek pedig azért sikerült őszinte filmet csinálnia belőle (a forgatókönyvet Steven Zaillian írta, a címszerepet az ír *Liam Neeson*, két partnere *Ben Kingsley* és *Ralph Fiennes*, az operatőr *Janusz Kaminski*), mert nem egy csodát mutatott be, csak egyetlen ember humánusát az általános embertelenség közepette. Olyan kegyetlen valóságábrázolással, hogy senkinek se maradjon kétsége afelől, mi is történt – történhet. 1994-ben egy művész nincs abban a helyzetben, hogy szemérmesen palástolja az erőszak tényeit. Spielberg tehát mindenekelőtt tárgyilagos, ha ez fájdalmas is a közönségnek. Nem könnyű a moziszekben ülni végignézni, ahogyan a vérgőzött lerészegedett náciak tombolva gyilkolnak a plaszowi gettóban, vagy amikor a tömeggyilkos táborparancsnok reggeli előtt a kastély teraszáról távcsöves puskájával ember vadászatot tart. Mintha nem is játékfilmet látnánk, hanem szemtanúként, de némaságra ítélve, magunk is ott járnánk a borzalomban, az eredeti helyszíneken. Spielberg nem kímél, beteler minket is a gázkamrába, itt operátore vállra kapja a kamerát, és „egyesben” közvetíti többszáz kopaszra nyírt, meztelen ember halálvadását. Ezt a jelenetet talán eddig senki nem merte megrendezni – most megszűnt a tabu. És mindannyiunk megdöbbenéssel találkozzunk a film egyik legerősebb pillanatában, amikor egy zsidó ékszerész döbbenten néz föl az elé borított halomnyi aranyfogról.

Profizmus ide – üzleti fogás oda, a *Schindler listája* után többé nem lehet eufemizmust használni a holocaust művészi megfogalmazásaiban. Mint ahogyan előtte sem lehetett volna. Ha a világ nem ért a szóból, a kép közvetlen erejével kell meggyőzni. Amíg lehet.

Götz Eszter

Kimondani a kimondhatatlant

Ember Judit filmrendezővel beszélget Surányi Vera

– Amikor felhívtalak a közelmúltban azzal, hogy szeretnék bemutatni a MAZSIKE klubjában, csodálkozva azt mondtad: „Hiszen egyetlen zsidó témájú filmet sem csináltam még!” A „Ne vígy minket a kísértésbe” harminc éves filmrendezői pályafutásod alatt az első, amely feleleveníti a vidéki magyar zsidóság e századi tragédiáját. Jól érzem, hogy nem véletlen a téma kerülése?

– Igen, ez valóban nem véletlen... Elteltek évek, évtizedek, hogy nem éreztem szükségét annak, hogy erről a témáról „egyesbe” beszéljek, de filmjeimben – áttételesen ugyan – szerepeltek életem meghatározói. Filmemben, a *Pócspetri*-ben, úgy verték az asszonyokat az ávósok, mint anyámat a csendőrök. A *Menedékjog* férfiak nélkül maradt asszonyai a deportált sorsra emlékeztettek...

Én itt élek Magyarországon, és tudom, hogy nemcsak a zsidók szenvedtek. Hogy a huszadik század harmadik felében Magyarországon nem firtatták, hogy kinek mi a származása. Nem kellett elmondanom honnan jöttem, úgyis látták rajtam. Mikor megcsináltam a *Pócspetri*-t, mindenki levegő után kapkodott. Például *Nemeskürty István* azt mondta, hogy „szegény Jutka, meg kellett volna neki mondani, hogy ezt a témát felejtse el”. *Kéző Kovács Zsolt* azt mondta a *Hagyd beszélni a Kutrucot!* vitáján, hogy „Judit, te megcsináltad azokat a filmeket, amelyeket nekünk kellett volna.” És ebben nem csak az volt, hogy nekünk férfiaknak, hanem talán az is, hogy nekünk keresztényeknek. *Szekfü András* is megkérdezte tőlem, hogy miért csináltam meg a filmet, s azt válaszoltam neki, hogy úgy tűnik, a *Pócspetri*-t csak egy revizionista, zsidó úrilány csinálhatta meg, akiben van empátia, és tudja, hogy hogyan kell a parasztokhoz szólni. És visszatérve arra, hogy miért nem csináltam a Holocaustról filmet, hát azért, mert én tényleg úgy gondoltam: ha én kötelességemnek tartom, hogy a katolikus Pócspetri meghurcolásáról filmet csináljak, akkor nem az én dolgom a zsidók tragédiájáról beszélni...

Egyszer meghívtak egy esküvőre Pócspetribe. Az egyik szereplő lánya írt nekem egy levelet, hogy „Jutka várunk, gyere nálunk.” Persze rohantam. Mindenkit ismertem, kivéve egy bácsit. Észrevettem, hogy szúrós szemekkel figyel. Odajött hozzám, és megkérdezte: „Maga miért van itt?” „Mert meghívtak.” – válaszoltam. „De miért?” erősködött. „Tudja, csináltam egy filmet”. „Jöjjön ki!” – mondta. Falusi nyelven ez elég fenyegetően hangzott. Kimentem és azt kérdezte tőlem: „De megmondja az őszintét?” „Az attól függ, mit kérdez” – mondtam óvatosan. „Maga zsidó, ugye?” „Igen.” – válaszoltam. „De hogy maradt ki a zsidó sárkányból?” – kérdezte. „Nem tudom mi az...” „Hát gondolkozzon. Milyen a sárkány? Hét feje van”. – mondtam. „Igen, és ...?” „Kénkövet fúj.” „Majdnem...” – biztatott. „Hát tüzet okád.” „Ez az” – kiáltott fel. „Ebből hogy maradt ki? Itt is voltak zsidók és senki sem maradt életben.” És akkor jöttek a történetek. Én úgy tudtam, hogy Pócspetri egy katolikus lakta

Ember Judit. Fotó: B. Müller Magda

sziget volt reformátusokkal övezett térségben. És ez a bácsi pedig elkezdett róluk beszélni, meg arról, hogy Pócspetriben is lakott velem egyidős lány, aki nem jött vissza. Vegyes érzelmekkel fogadtam a dolgot, nem tudtam megfejtetni, hogy most lezsidózott, vagy örül annak, hogy élék, mert az ő tapasztalatai szerint ezt a korosztályt kiirtották. De bárhogy is volt, nagyon furcsa, mondhatnám költői, népmesei formában kérdeztek rá arra, hogy zsidó vagyok-e. A Váci úton történtek már nem voltak olyan költőiek. Nemrégiben hazafelé mentem és két overallos férfi közül az idősebb, szinte oktatólag rám mutatott és azt mondta: „Látod, ez zsidó”. Ebben már nem volt tűzokádás, nem volt mögötte a Holocaust tudása vagy sejtése. A lányom talán harmadikos volt és játszottak az osztálytársakkal. A lányom barátnője azt mondta – még kislányok voltak –, hogy „legyen két csapat, a magyarok és a zsidóké.” „Miért zsidó a másik csapat?” – kérdezte a lányom. „Mert az az ellenség.” – hangzott a válasz. „Anyukám is zsidó – mondta a lányom – ő neked ellenség?” „Nem, anyukád nem... De hát akkor ki legyen az ellen?” – kérdezte a barátnő.

Visszatérve a kérdésre, amikor békén hagynak és hagyják, hogy embernek, polgárnak érezzem magam, akkor eszembe sem jut, hogy zsidó vagyok. De amikor beleverik az orromat abba, hogy hátrébb az agarakkal, mert te zsidó vagy, akkor

erőteljesen feltör bennem az indulat és akkor én is zsidó vagyok, pedig...

Amikor legelőször mentem Pócspetribbe '73-ban, akkor a falunak a plébánosa, egy szimpatikus fiatal férfi nagyon őszintén elmondta, mit hallott a hívektől, hogyan történtek a dolgok 1948-ban. Még azt is elmondta nekem, hogy van egy menyasszonya, és ha édesapja meghal, aki nagyon vallásos, akkor kilép a rendből és elveszi a lányt feleségül, mert csak úgy érzi teljesnek az életét, ha gyerekei is lesznek. Így is történt. Kilépett a rendből, megnősült, Nyíregyházán laknak, két gyermekük van, és ha bármikor Pócspetribbe mentem, Nyíregyházáig mentem vonattal, s ő várt az állomáson, és égszínkéék Trabantjával levitt Pócspetribbe.

Elkövetkezett a perújrafelvétel és én lementem, hogy elmondjam a szereplőimnek, hogy ne tartsanak semmitől, mondjanak el mindent, ahogyan tapasztalták. A volt plébános pedig elmesélte, hogy már haladnak a dolgok, mert Nyíregyházán is megalakult a keresztény szülők munkaközössége. Megfordult a világ körülöttem, utoljára gyerekkoromban értem azt, hogy vannak helyek, ahová én nem mehetek. Számomra a szocializmus – különösen a vége felé – azt jelentette, hogy mindenhova bemehetek mint szabad ember, nincs kiírva, hogy zsidóknak, kutyaáknak, négereknek, nőknek tilos a bemenet. A volt plébánostól származó hír azt jelentette számomra, hogy ismét lesznek olyan klubok és szervezetek, ahová én nem mehetek be. Nem azért, mert a lányom már felnőtt és kinőttem a szülői munkaközösségek-ből, hanem azért, mert nincs keresztlevelem. És ez a rendszerváltás legeslegelején történt. Azt hiszem, a dolog azért csúszott el, mert valamire nem figyeltünk oda, valamit nem vettünk észre. A közelmúltban a rádió egyik hajnali adásában a Keresztény Értelmiségiek Szervezetének főtitkára azzal dicsekedett, hogy az 1987–88-ban megalakult

szervezet tagjaiból lettek a mai miniszterek és államtitkárok. Tehát csendben megalakult egy láthatatlan szervezet, amely látványos eredményeket ért el.

– Ezek szerint most már kényszerítve érezted magad arra, hogy szólj, most már nem tartottad megkerülhetőnek ezt a kérdést. Nővéred Ember Mária 1974-ben megjelent *Hajtűkanyar* című regényének ajánlása így hangzik: „Ennek a könyvnek a tárgya nem »a« zsidó sors. Amit ez a könyv elbeszél, az magyar történelem.” Benne sokkal korábban merült fel annak az igénye, hogy elbeszélje, megértesse, mi történt, holott együtt éltétek át mindazt, amiről a regény szól, a deportálás történetét...

– Mari elsőik között mondta ki, írta le az elmondhatatlant. Egy olyan korszakban, amelyre az volt a jellemző, hogy amiről nem beszélünk, az nincs. De Mari kimondta, a *Hajtűkanyar*-ban. Én végigbőgtem az egészet, de az események tizedére sem emlékeztem abból, amit ő ott leírt. Nemcsak a magyarországi könyvtárakban, levéltárakban kutattam, hanem elment a bécsi levéltárba is és kikérdezett mindenkit, anyánkat is. A kérdésre talán az a válasz, hogy ő tizenhárom éves volt, én kilenc.

Egy tizenhárom éves lány több mindent észrevesz. Ezért nem tartom túl jó filmnek a *Senkiföldjé*-t, mert az ő főhőse is tizenhárom éves, mint Mari volt, és tapasztaltam, hogy a velünk megtörténtek egyik pillanatról a másikra felnőtté tettek a tizenéveseket. Anyám nem tudta volna végigcsinálni, ami rá várt, ha nem támaszkodhat Marira. Én tényleg kislány voltam. Mikor megláttam Jeles filmjében, hogy a tizenhároméves lány babát csomagol, amikor indulni kell a gettóba, elnevettem magam, hogy bocsánat, én, a kilenc éves voltam az, aki babát vittem magammal. Anyám annyira nem figyelt oda, hogy a harminckét babám közül tizenhatot becsomagoltam. Bugyit nem. De én kilenc éves voltam és

Ne vigy minket kísértésbe. Részlet a videofilmből

anyám idegösszeroppanást kapott, mert apámat elvitték, és ő soha nem döntött még apám nélkül.

– *Megmaradt a babák közül valamelyik?*

– Nem. Ottmaradtak a kunhegyesi gettóban. Amikor anyám rájött, hogy porrongyból babaruhákat gyártok, akkor lekent egy-két pofont és a babázás is véget ért.

– *Te hány évet nőttél ezalatt az idő alatt?*

– Nem tudom. A táborban például nem voltam hajlandó az ottani ételt megenni és csak fogytam, fogytam. Volt Bécsben egy úgynevezett Mischling (vegyes házasságból származóknak fenntartott) kórház, amit később lebombáztak. Anyám úgy gondolta, hogy ott majd jobb lesz az ellátás. Én a deportálás felét kórházban töltöttem, ami nagyon nagy próbatétel volt, mert egyedül voltam a világban. A kórházban már összeszokott a társaság és az új embert mindig próbáknak vetik alá. A vezéregyéniség egy gyönyörű, angyalarcú, kékszemű, barnahajú lány, iszonyú szadista volt. Nagyon okos is. Nem emlékszem, hogy magyar volt vagy német. Ő osztotta az ételt, vagy a csicskájaival osztatta, és mindenkinek, mielőtt megkapta az ételét, el kellett mondani az odaillő bróhét. A mi családunk soha nem volt vallásos, én nem tudtam a bróhékat. Azt mondták, hogy amíg nem mondom el a bróhét, nem kapok enni. Anyám azt akarta, hogy meghízzak egy kicsit, de nem kaptam enni, és így még soványabb lettem. És megkérdezték, zsidó létemre miért nem tudom a bróhét? Erre azt válaszoltam, hogy azért, mert én magyar vagyok. Erre az angyalarcú lány, aki kiűzött engem a paradicsomból, azt mondta: aha, szóval te azért vagy itt, mert magyar vagy. És akkor, bár kilenc éves, nem túl okos kislány voltam, egy pillanat alatt átláttam, hogy tényleg nem azért vagyok itt, mert magyar vagyok. De arra is rájöttem, hogy ha nem tanítják meg a bróhékat, ellesni sosem fogom tudni, vagy mire ellesném, éhen halok. Aztán bejött az orvos, aki látta milyen sovány vagyok és bevitt a csecsemők szobájába, ahol nagyon rossz állapotban lévő gyerekek éjjel-nappal sírtak, és tele voltak kiütéssel és véresre vakarták magukat. Szavaltam, énekeltem nekik és akkor egy kicsit abbahagyták a sírást... Én pedig visszakaptam a babáimat, amelyek ottmaradtak a kunhegyesi gettóban, csak ezek éltek...

– *És kilenc évesen hirtelen néhány bébi mamája lettél... Hogyan és mikor találkozott a Ne vígy minket a kisértésbe című film történetével?*

– Kaptam egy paksaméta csendőri jelentést 1990 áprilisában egy több évtizede nem látott ismerősömtől. Azzal hívott fel, hogy valakinek a hagyatékát rendezi és talált egy csomagot. A csomagra az volt ráírva, hogy juttassa el a *Jad Vase*-hez. Kérte, hogy nézzek bele, ő tudja, hogy filmrendező vagyok, hátha tudom használni. Akitől kaptam, annak fogalma sem volt róla, hogy saját történetemet adta a kezembe. Csaknem belebetegedtem. Megtudtam, hogy jelenhették fel apámat, amikor nem szolgáltatott be mindent a hatóságoknak. Ezért ölték meg... Első gondolatom az volt, hogy felkeresem azokat, akik a feljelentésben szerepelnek, zsidókat és keresztényeket. Olyan keresztényeket, akik ellen eljárás indult, mert zsidókkal kapcsolatot tartottak, vagyontárgyaikat megőrzésre átvették. A feljelentésekből kiderült, hogy a „módosabb zsidó fajú egyénekből” drasztikusan kiverték, hogy hol rejtették el vagyontárgyaikat. A csendőrök ezt nevezték „pénzverdének”. A keresztények három-

féléképpen viselkedtek a szembesítéskor. Vagy azt mondták, hogy hazudik a rohadt zsidó, akkor rendszerint elengedték. Vagy azt mondták, hogy tartozása volt, és így egyenlítették ki a számláját De aki azt mondta, hogy igen, kedveltem és majd visszaadom a holmiját, ha visszajött, az ellen haladéktalanul eljárás indult és azzal fenyegették, hogy internálják. Ezek az ügyek még akkor is folytak, amikor a szembesítés már lehetetlen volt, mert a bizonyos „zsidó fajú” egyén „ismeretlen” útirányba elhagyta az országot. A kapott feljelentések battonyai lakosokra vonatkoztak. Amikor megkaptam a dokumentumokat, elutaztam Battonyára és bementem az önkormányzathoz. Mondtam, először vagyok Battonyán, nem ismerek senkit, kérem, segítsenek, kit találko meg azok közül, akik a dokumentumon szerepelnek. Jött egy nagyon kedves öregúr, aki az anyakönyveket írta és mindenkit ismert. Lapozott és sorolta: ez nem él, ez külföldön van. Néhány Pesten élt közülük. A Pesten élőket felkerestem, azt mondták, ebből egy szó sem igaz, ez hamisítvány. Kénytelen voltam saját tapasztalataimra hivatkozni. Egyidősek vagyunk, én a kunhegyesi, ők a battonyai gettóban voltak, de ezt nem lehetett nem észrevenni. Én is kilenc éves voltam, de emlékszem, amikor anyámat bevitték és vallatták, Mari támogatta kifelé, vérzett a talpa, azt püfölték gumibottal. Az arcába harapott belülről, nehogy mondjon egy szót is. A Kékgolyó utcai kórházban operálták ki azt a csomót, amely a szájában keletkezett a harapástól. Szóval ezt nem lehet elfelejteni és azt mondani, hogy velünk ilyen nem történt. Végül, amikor már nem tudtak kitérni a kérdéseim elől, bevallották, hogy keresztényhez mentek hozzá. Én is – mondtam, De nekik gyerekeik vannak, akik nem tudják, hogy édesanyjuk zsidó. Ha vállanák a szereplést, akkor lelepleződnének a család előtt. Nincs jogom ahhoz, hogy szétbombázzak egy keresztényt, magyar, úri családot. Így aztán, erről a tervemről lettem.

Nem sokkal ezután *Szekfű András* hívta fel a figyelmemet egy ismerősére, aki '56-ban volt tizenhárom éves, és akit karonülő kisgyermekként úgy akartak megmenteni a szülei a deportálástól, hogy rábízták a pesztonkára nagy vagyoni kíséretében. A kincseket a pesztonka megtartotta, a gyereket pedig visszavitte a gettóba egy szál napozóban. Kértem, ismertessen össze bennünket. A dokumentumok között volt a szolnoki cukorgyár tíz napjának története, csendőrségi jelentésekben.

Ezekből tudtam meg, hogy 4528 zsidófajú egyént az SS zsidókra, és különleges zsidókra osztotta. A különleges zsidók szerelvénye – velünk együtt – elindult 1944. július 25-én Szolnok–Budapest irányába, és nem a csendőrök, hanem az SS-ek kísérték Strasshofig. A másik felét Szolnok–Hatvan–Kassa–Auschwitz irányába indították csendőri kísérettel. Filmem hősnője és én is a strasshofi szerelvényen voltunk.

– *A filmed tehát olyan életutat tár fel, amely azonos a tiédde?*

– Igen, de nem ismertük egymást. Feltehetőleg azonos vonatszerelvényen utaztunk Strasshof felé, csak hősnőm akkor hét hónapos volt.

– *A hajdani héthónapos csecsemő felnőtt asszonyként visszalátogat falujába és emlékeket gyűjt családjáról, a de-*

265 ezer mártír

(Matatias Carp: *Holocaust Romániában 1940-44*. Primor Kiadó, 289. oldal, 380,- Ft.)

A könyvet egy rossz hírű üzlet kirakatában láttam meg a Szittyakiúrt, a Hunnia és hasonló elvtársaik társaságában, ezért gyanakodva vettem kezembe: honnan ez a hirtelen jött együttérzés a Soa fájdalmaát soha fel nem panaszó kiadónál, vajon nem inkább román ellenességet sejtet? Bizalmatlanságomat nem oszlatta a friss fordítás előszava sem, mert az valóban támadásokkal kezdődik, ráolvasva a románokra, hogy letagadják bűnüket. Azt is megtudhattam a fülszövegből, hogy Matatias Carp 1946-os művét néhány hónappal megjelenése után bezúzták, „gondosan ügyelve arra is, hogy sem magánszemélyeknél, sem hazai vagy nemzetközi könyvtárakban fellelhető ne legyen. E jól végzett munka eredménye, hogy Románia mindmáig sikeresen mentesítette magát a genocídium vádja alól...”

A fentiekben leírtak természetesen nem csökkentik a mű fontosságát. A Romániában történekről bizony hézagok ismereteink. Legtöbbet, legtöbben talán *Curzio Malaparte* olasz író, haditudósító magyarul 30 évvel ezelőtt megjelent *Kaputt* című háborús emlékirataiból tudunk meg, többek között zsidó lányok német tábori bordélyba hurcolásának gyalázatairól. A közvélemény tévesen úgy véli, hogy a zsidóság szinte veszteség nélkül vészelt át Romániában a szörnyű időt, hiszen 1944-ben Magyarországról oda

Könyvespolc

szöttek a deportálás elől, s hogy Bukarestben 1944 végén, 1945 elején pezsgő vallási életet találtak az oda-került volt munkaszolgálatosok.

A valóság azonban más. Kevesebben semmisültek meg ugyan, mint Magyarországon, de rémisztőbb körülmények között. A gyilkosságok már 1940 elején megkezdődtek, Bukarestben 121 embert öltek meg, Dél-Bukovinában pogrom volt. A hivatalos jogfosztás 1940. szeptember elseje után történt, amikor Antonescu tábornok lett a miniszterelnök, s ezzel a Vasgárda (leegyszerűsítve: a nyilasokhoz hasonló söpredék) került hatalomra. Vállalataikat, üzleteiket hivatalosan elkobozták, ingatlanaik átírására, ingóságaik átadására helyi hatalmasságok, szomszédok, rablók fizikai erőszakkal kényszerítették a zsidókat.

A végzet 1941. június 22-én a háború kitörésével zúdult rájuk, amikor a román csapatok a náci szövetségben elindultak a röviddel előtte a Szovjetunióhoz csatolt Besszarábiába és Bukovinába. Arra való hivatkozással, hogy a kommunistákat szolgálták, leírhatatlan barbársággal hozzá fogtak elpusztításukhoz. Kilenc hét alatt 166 497 zsidót lőttek agyon, égettek el, vetettek vízbe, marcangoltak szét; ezrek fulladtak meg, haltak éhen a lezárt vagonokban. Történt mindez a lakásokban, az utcán, a nyilvánosság előtt, s tette az SS, a román reguláris hadsereg és a rendőrség. Több esetben a kegyetlenség visszataszító formái miatt a területi német parancsnokság tiltakozott a román vezérkarnál. A túlélők a Dnyeszter és a Bug között lágerekbe kerültek, ahol lassabb tempóban ugyan, de szisztematikusan végzett velük az őrség, az éhség, a fagy.

Egész Románia zsidósága szenvedett és rettegésben élt, hiszen őket nem védte a törvény, fosztogatták, gyilkolták őket országszerte – csak hatalmas baksisokért tudtak ideig-óráig, imitt-amott védelmet szerezni. Mire a szovjet hadsereg eljutott Romániába és az ország kiugrott a háborúból, a zsidóság 43 százaléka elpusztult.

A magyar holocaust új angol kiadása

Amagyarországi származású *Randolph L. Braham* professzor-szornak 1981-ben megjelent *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary* (magyarul *A magyar holocaust*, Gondolat, Budapest – Blauburn International Incoorporation, Wilmington, 1988) első kiadását mindenütt úgy fogadták, mint a magyar zsidóságnak a náci korszakban elszenvedett tragédiájáról szóló, hiánytalanul dokumentált történelmi elemzést. Kutatók, kormánytisztviselők és laikusok egyaránt mértékadó műként forgatták. A magyarországi vészorszak ötvenedik évfordulójára megjelent bővített és javított második kiadás új, fontos adatok tömegét tartalmazza, így a korábban hozzáférhetetlen, főként magyarországi, romániai és az egykori Szovjetunió területén működő, helyi és országos levéltárak dokumentumaiból leszárt eredményeket is.

A szerző a legtöbb fejezetet, így azokat is, amelyek a munkaszolgálatról, a gettósításról, a zsidóknak az egyes helységekből való deportálásáról szólnak, jelentősen átdolgozta, és kiegészítette. A bűnösök és a tétlen szemlélők szerepének, valamint az áldozatok helyzetének elemzésében a történelmi tények finomabb és pontosabb értékelése bontakozik ki. Új fejezet foglalkozik a háború utáni, a kommunista korszakban, illetve a rendszerváltás óta a vészorszak témaköre kiváltott hatásokkal.

Dr. Braham a CUNY Graduate Center keretében működő Rosenthal-vészorszak-kutató intézet igazgatója. Szakterülete az összehasonlító politikai tudomány; a vészorszak kutatásnak elismert szaktekintélye. 35 könyvet írt vagy szerkesztett, 4 másiknak a társszerzője és 20 könyvfejezetet, tudományos cikkek és ismertetések tartalmait, lexkonickek szövegeit írta.

A két kötetes, 1486 oldalas mű rendelkezhető a Columbia University Press-től (136 S. Broadway, Irvington on Hudson, New York, 10553: telefonszám: 914-591-8409), vagy a Rosenthal vészorszak Kutató Intézetétől (33 West 42nd Street New York, N.Y. 10036: telefon: 212-642-2183).

V. E.